E N K E L E A S P E C T E N
V A N D E S T R U C T U R E L E O N T W I K K E L I N G
I N D E L A N D B O U W E N O P H E T P L A T T E L A N D
I N N E D E R L A N D

Studie in opdracht van het Directoraat-
Generaal Landbouw van de Europese
Economische Gemeenschap

L 4
151 e

LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT BIBLIOTHEEK

NOTA NO. 151

LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT

Conradkade 175, 's-Gravenhage

I N H O U D

		Blz.
WOORD VOORAF		5
INLEIDING		7
HOOFDSTUK I	ONTWIKKELING VAN HET AANTAL AGRARISCHE BEROEPSPERSONEN IN NEDERLAND	9
HOOFDSTUK II	ONTWIKKELING VAN HET NEVENBEROEP IN DE LANDBOUW EN VAN HET GEBRUIK VAN CULTUURGROND DOOR NIET-AGRARIERS	13
HOOFDSTUK III	BEROEPSKEUZE EN ONDERWIJS VAN DE MANNELIJKE AGRARISCHE JEUGD	17
HOOFDSTUK IV	VERANDERINGEN IN DE BEROEPSSTRUCTUUR VAN PLATTELANDSGEBIEDEN	23
HOOFDSTUK V	HET INDUSTRIALISATIEBELEID IN NEDERLAND	27
HOOFDSTUK VI	ENKELE ASPECTEN VAN HET BEDRIJFSGROOTTE-VRAAGSTUK	32
	§ 1. Ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur	32
	§ 2. Een sociaal-economisch onderzoek naar het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden	34
	§ 3. Bedrijfsgrootte en inkomen	43
HOOFDSTUK VII	INVESTERINGEN EN FINANCIERING	50
SLOTBESCHOUWING		55
LIJST VAN BIJLAGEN EN KAART VAN NEDERLAND		60

WOORD VOORAF

Het directoraat-generaal van de landbouw van de Europese Economische Gemeenschap heeft zich in april 1960 tot de zes E.E.G.-landen gericht met het verzoek een beknopt overzicht samen te stellen van enkele belangrijke aspecten van de structurele ontwikkeling in de landbouw en op het platteland in hun land. Voor wat Nederland betreft is dit verzoek gericht aan het Landbouw-Economisch Instituut. Oktober 1960 was eraan voldaan.

Het was de bedoeling van het directoraat-generaal van de landbouw de bijdragen uit de zes aangesloten landen te verwerken tot één rapport over de agrarische structuur in de E.E.G. Van deze samenvatting heeft het directoraat-generaal evenwel afgezien; het zal de ontvangen bijdragen nu afzonderlijk publiceren in de Franse taal. De desbetreffende instituten werd de vrijheid gegeven zelf tot publikatie van hun bijdrage in de eigen taal over te gaan.

De aspecten die in deze nota worden behandeld zijn door het directoraat-generaal van de landbouw naar voren gebracht. De nota beoogt dus geen volledig overzicht te geven van de structurele ontwikkeling in de landbouw en op het platteland. Ook bevat deze nota geen resultaten van onderzoek, die niet reeds in een andere vorm zijn gepubliceerd.

Niettemin kan publikatie van een samenvatting van hetgeen in de loop der jaren door het Landbouw-Economisch Instituut en anderen op genoemd terrein is geconstateerd toch zijn nut hebben.

DE DIRECTEUR,

's-Gravenhage, oktober 1961

(Prof. dr. A. Kraal)

INLEIDING

Het is nog niet zo lang geleden dat in alle landen van West-Europa de landbouw de belangrijkste bedrijfstak en de beroepsbevolking voor het grootste deel agrarisch was. In een betrekkelijk korte tijd is er evenwel veel veranderd. De landbouw is niet alleen in betekenis door de andere bedrijfstakken voorbijgestreefd - in vele landen is de agrarische beroepsbevolking tot beneden 15% gedaald - maar is bovendien in de meeste landen tot een zorgenkind geworden. Op het ogenblik is het in feite zo, dat in vrijwel alle economisch ontwikkelde landen de landbouw met ernstige structurele moeilijkheden te kampen heeft. In vele landen is men zich van deze situatie bewust en er worden ernstige pogingen aangewend de agrarische structuur te verbeteren. In de landbouwpolitiek van verschillende landen neemt thans dan ook behalve het prijsbeleid het structuurbeleid een belangrijke plaats in.

De oorzaak van deze positieverandering van de landbouw moet enerzijds worden gezocht in de technische ontwikkeling en de economische groei, die de westerse wereld in de afgelopen 150 jaren te zien heeft gegeven en anderzijds in het onvoldoende aandacht besteden aan de omstandigheden waaronder de landbouw moet produceren. Wel heeft ook de landbouw in sterke mate van deze ontwikkeling en groei geprofiteerd. Wij behoeven slechts te wijzen op de grote verbeteringen ten aanzien van plantenrassen, veeslagen, bemesting, veevoeding en ziektenbestrijding, waardoor de stofopbrengsten per ha en per dier enorm zijn gestegen. Voor Nederland kan de toeneming van de arbeidsproduktiviteit, die hiervan het gevolg is geweest, voor de periode 1910 - 1940 worden geschat op $\pm$ 1½% per jaar.

In scherpe tegenstelling evenwel tot deze grote verbeteringen in de teelttechniek staan de nog steeds dichte arbeidsbezetting en het vrijwel gelijk blijven van de bedrijfsgroottestructuur en van andere produktieomstandigheden. Men kan veilig zeggen, dat in de meeste economisch ontwikkelde landen de landbouw in grote gebieden is blijven zitten met een verouderde agrarische structuur. De omstandigheden, waaronder in grote gebieden van Europa moet worden geproduceerd (ontsluiting en waterbeheersing, verkaveling, ligging van de bedrijfsgebouwen, grootte der bedrijven) zijn zodanig, dat de produktie onvoldoende kan worden gemechaniseerd en dat in het algemeen onvoldoende aandacht wordt besteed aan een rationele aanwending van de factor arbeid. Het gevolg hiervan is dat te veel arbeidskrachten in de landbouw worden vastgehouden.

De arbeidsproduktiviteit in de landbouw zal thans niet in de eerste plaats moeten worden verhoogd door een vergroting van de produktie - in het verleden was deze produktieverhoging de belangrijkste oorzaak van de sterk toegenomen arbeidsproduktiviteit - , maar door een vermindering van de hoeveelheid arbeid. Behalve een

verbetering van de agrarische structuur en het scheppen van voldoende werkgelegenheid buiten de landbouw zal door een juiste school- en beroepskeuze het aantal arbeidskrachten in de landbouw op een verantwoorde wijze verder kunnen worden verminderd.

Deze accentverschuiving van teelttechnische naar structurele vraagstukken - waardoor de bedrijfstak landbouw als het ware een nieuwe fase is binnengetreden - is wel een zeer markante trek van de naoorlogse ontwikkeling in de Nederlandse landbouw.

Aangezien ook in Nederland de structurele veranderingen in de landbouw gepaard gaan met een drastische vermindering van het aantal agrarische beroepspersonen, wordt in hoofdstuk I een overzicht gegeven van de ontwikkeling van dit aantal in het verleden en wordt een schatting gemaakt van deze ontwikkeling in de toekomst.

In verband met deze sterke afneming van de agrarische beroepsbevolking heeft het zin zich af te vragen hoe het staat met de beroepskeuze, het onderwijs en de wijze van afvloeiing van de zoons van boeren en landarbeiders (hoofdstuk III).

Van belang is voorts de betekenis van het nevenberoep in de landbouw en van het niet-agrarische grondgebruik. In hoofdstuk II wordt nagegaan welke ontwikkelingen zich hierbij voordeden.

Aangezien er een nauw verband bestaat tussen de landbouw en het platteland, wordt in hoofdstuk IV aandacht besteed aan het verloop van de gehele bevolking op het platteland en aan de mate, waarin de beroepsstructuur zich in de plattelandsgebieden heeft gewijzigd.

Hierbij sluit aan een overzicht van het gevoerde industrialisatiebeleid in Nederland (hoofdstuk V). Want zowel voor de landbouw als voor het platteland is dit beleid, en met name het regionale industrialisatiebeleid, van grote betekenis geweest en zal dit in de komende periode ook blijven.

Bij de structurele veranderingen in de landbouw is uiteraard het vraagstuk van de bedrijfsgrootte van groot belang. In hoofdstuk VI worden enkele aspecten van dit vraagstuk belicht.

Tenslotte worden in hoofdstuk VII de resultaten van enkele onderzoekingen naar financiering van landbouwbedrijven en naar investeringen in de landbouw samengevat.

HOOFDSTUK I

ONTWIKKELING VAN HET AANTAL AGRARISCHE BEROEPSPERSONEN IN NEDERLAND

Letten wij op de aantalsontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking in Nederland in de afgelopen honderd jaar, dan moet het jaar 1947 als een mijlpaal worden beschouwd. Tot 1947 neemt de agrarische bevolking toe. De landbouw verkeerde nog - vooral in de periode 1900-1940 - in de fase van toenemende intensivering, van stijgende opbrengsten per ha en per dier en van uitbreiding van de oppervlakte cultuurgrond.

De arbeid was relatief goedkoop en aan een rationeel gebruik van de arbeid werd dan ook bij onderzoek en voorlichting betrekkelijk weinig aandacht besteed. Na 1947 heeft een sterke afneming van de agrarische beroepsbevolking plaatsgehad. De Nederlandse landbouw wordt geconfronteerd met het feit dat een verhoging van de arbeidsproduktiviteit nu in de eerste plaats gezocht moet worden in een vermindering van het aantal arbeidskrachten. Tabel 1 geeft van deze ontwikkeling een illustratie.

Tabel 1

MANNELIJKE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING
1849 - 1955

Jaar	Mannelijke agrarische beroepsbevolking [1]	
	aantal x 1000	in % van de gehele mannelijke beroepsbevolking
1849	385	44
1859	378	40
1889	452	35
1899	491	33
1909	506	29
1920	533	26
1930	530	22
1947	589	20
1955	480 [2]	15

1) C.B.S.-volks- en beroepstellingen
(incl. bosbouw, ontginning en tijdelijk niet-werkenden).

2) Schatting L.E.I.

Bezien wij nu de ontwikkeling en samenstelling van de werkende mannelijke beroepsbevolking in de periode 1947-1957 iets nader, dan blijkt de afneming in de eerste plaats te zijn veroorzaakt door de achteruitgang van het aantal landarbeiders. Vooral de landarbeiders hebben de mogelijkheden buiten de landbouw werk te vinden met beide handen aangegrepen. Al lange tijd was de sociale positie van deze beroepsgroep om velerlei redenen weinig benijdenswaard [1];

1) Zie hiervoor:
"De landarbeiders in Nederland, een beroepsgroep in beweging", deel 1 en 2; Landbouw-Economisch Instituut, 1954 en 1958.

mede hierdoor was de psychische weerstand tegen een overgang naar niet-agrarische beroepen bij een aanzienlijk deel van de landarbeiders niet groot meer. Ongetwijfeld heeft de toenemende ontsluiting van het platteland (geografisch, economisch en sociaal) dit proces versneld en blijkbaar was na de oorlog de tijd rijp voor een ware exodus van landarbeiders naar niet-agrarische beroepen.

Ook het aantal meewerkende boerenzoons is sterk afgenomen, speciaal op de kleine bedrijven. Evenals de landarbeiders gaven klaarblijkelijk ook vele van deze boerenzoons de voorkeur aan een beroep buiten de landbouw. In de derde plaats kan men opmerken dat ook het aantal bedrijfshoofden, vooral na 1956, niet onaanzienlijk is afgenomen. De cijfers uit tabel 2 geven van deze aantalsontwikkeling een beeld.

Tabel 2

GROOTTE VAN DE AGRARISCHE BEVOLKING [1]
1947-1959

Categorie	1947		1956		1959	
	aantal	index	aantal	index	aantal	index
Bedrijfshoofden [2]	236.586	100	225.502	95	207.161	88
Meewerkende zoons [3]	110.201	100	87.831	80	80.374	73
Landarbeiders [4]	185.500	100	117.300	63	110.250	59
Mannelijke agrarische beroepsbevolking	532.287	100	430.633	82	397.785	75

1) Op de land- en tuinbouwbedrijven (geen bosbouw, ontginning, enz.).

2) Landbouwers met bedrijven ≥ 1 ha en tuinders met bedrijven ≥ 0,01 ha volgens de C.B.S.-landbouwtellingen.

3) 1947: C.B.S.-volks- en beroepstelling.
1956: L.E.I.-enquête.
1959: geschat door doortrekking trend 1947-1956.

4) 1947: C.B.S.-volks- en beroepstelling, exclusief bosbouw en ontginning.
1956: L.E.I.-enquête.
1959: aantallen van 1956 minus 6%; dit percentage is gebaseerd op gegevens van het Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw over de jaren 1956-1959.

Samengevat kan worden gezegd dat in de periode 1947-1959 het aantal landarbeiders met 40% is afgenomen, het aantal boerenzoons met ruim 25% en het aantal bedrijfshoofden met 12%. Deze vrij drastische daling van de agrarische beroepsbevolking - gemiddeld met ruim 2% per jaar - is mede mogelijk geweest door de sterke mechanisatie [1] en verbetering van arbeidsmethoden en door een krachtige industrialisatiepolitiek, waarbij ook aan de achtergebleven plattelandsgebieden aandacht is geschonken.

Welke ontwikkeling zal de agrarische beroepsbevolking in de periode 1960-1970 te zien geven? Wanneer wij ons hier aan een voorspelling wagen, gaan wij uit van de veronderstelling dat ook in de komende periode een politiek van volledige werkgelegenheid kan worden gerealiseerd.

Allereerst zij dan opgemerkt dat de mechanisatie van de landbouw haar verzadigingspunt nog lang niet heeft bereikt. De verschillen in mechanisatie tussen bedrijven van hetzelfde type zijn nog zeer groot. Hierbij denke men aan het machinaal melken, de voederwinning, de verplegings- en oogstwerkzaamheden en bij de kleinere bedrijven aan de motorisatie.

Alleen reeds in het wegwerken van deze verschillen schuilen grote mogelijkheden; maar ongetwijfeld zullen reeds gemechaniseerde werkzaamheden nog verder worden geperfectioneerd. Naast de mechanisatie kan door betere arbeidsmethoden, waardoor de arbeidsefficiency stijgt, nog aanzienlijk op de factor arbeid worden bespaard. Het zal duidelijk zijn dat de mogelijkheden van mechanisatie en verbetering van de arbeidsmethoden mede afhankelijk zijn van de bedrijfsomvang en de produktieomstandigheden. Het laat zich aanzien dat in de komende periode op beide gebieden belangrijke veranderingen zullen optreden.

Gelet op de achter ons liggende periode - waarin de arbeidsbezetting met ruim 2% per jaar afnam - en rekening houdend met de bovengenoemde nog aanwezige mogelijkheden tot arbeidsbesparing en met een mogelijke werktijdverkorting in de landbouw, zouden wij voor de komende tien jaar de daling van de agrarische beroepsbevolking willen schatten op 1½ à 2% per jaar. Dit wil zeggen dat de agrarische beroepsbevolking tot 1970 nog 15 à 20% zal dalen.

Hoe zal deze daling voor de verschillende categorieën arbeidskrachten verlopen? Het is wellicht zinvol bij het afnemen van de agrarische beroepsbevolking een drietal fasen te onderscheiden. In de eerste fase zien wij een sterke daling van het aantal landarbeiders, terwijl in de tweede bovendien het aantal meewerkende zoons sterk afneemt, vooral op de kleine bedrijven. In de derde fase nemen ook de bedrijfshoofden aanzienlijk af en de meewerkende zoons op de grotere bedrijven.

---

1) In de periode 1950-1960 steeg het aantal trekkers van 24.500 tot 81.700 en het aantal melkmachines van 3.800 tot 22.700.

Deze laatste fase levert ongetwijfeld de grootste moeilijkheden op, omdat de weerstanden tegen afvloeiing bij de bedrijfshoofden en de zoons op grotere bedrijven het grootst zijn; mede hierom is de vermindering van de agrarische beroepsbevolking in de komende jaren iets kleiner geschat dan in de afgelopen jaren.

In het voorgaande zijn de vrouwelijke agrarische beroepspersonen buiten beschouwing gelaten. Om verschillende redenen is het moeilijk van haar aantal een betrouwbare indruk te krijgen; de tellingen geven dan ook een zeer wisselend beeld te zien. Globaal kan men zeggen, dat er in de landbouw ongeveer 150.000 vrouwelijke arbeidskrachten in gezinsverband en 10 à 15.000 in loondienst werkzaam zijn. Van de gezinsarbeidskrachten werkt drievierde deel regelmatig (ten minste 2 dagen per week of 3 uur per dag) in het bedrijf mee en de overige niet regelmatig. Het aantal vrouwelijke arbeidsjaareenheden kan op 40 à 45.000 worden geschat.

HOOFDSTUK II

ONTWIKKELING VAN HET NEVENBEROEP IN DE LANDBOUW EN VAN HET GEBRUIK VAN CULTUURGROND DOOR NIET-AGRARIËRS

Sinds 1910 is bij de landbouwtellingen het aantal bedrijven onderscheiden naar het hoofdberoep van de grondgebruikers in landbouwers, tuinders, landarbeiders en niet-agrariërs.

Tabel 3

DE BEDRIJVEN NAAR HOOFDBEROEP VAN DE GRONDGEBRUIKERS

Bron	Jaar	Aantal bedrijven				
		naar hoofdberoep bedrijfshoofd				totaal
		landbouwer ≥ 1 ha	tuinder ≥ 0,01 ha	landar-beider ≥ 1 ha	niet-agrariër ≥ 1 ha	
Directie van de Landbouw	1910	148.844	15.488 [1]	22.075	27.474	213.881
	1921	163.075	18.800 [1]	18.027	26.980	226.882
	1930	175.025	24.565 [1]	13.560	28.441	241.591
C.B.S.	1947	197.604	38.982	5.570	17.955	260.111
	1950	194.299	37.638	4.919	19.119	255.975
	1955	186.637	38.865	5.634	21.148	252.284
	1957	174.698	36.341	6.194	29.505	246.738
	1959	171.538	35.623	5.323	30.518	243.002
L.E.I.	1957	153.737	38.737	8.782	42.680	243.516
Oppervlakte cult.grond C.B.S. in ha	1959	2.091.579	80.564	10.327	107.925	2.290.395

1) Van 0,05 ha af.

Landarbeiders

Het aantal landarbeiders met grondgebruik is in de periode 1910 tot 1947 sterk afgenomen. Aanvankelijk zagen vele landarbeiders kans zelfstandig boer of tuinder te worden. Later nam de belangstelling voor het grondgebruik af doordat genoemde mogelijkheid vrijwel niet meer aanwezig was en anderzijds de financiële positie van deze beroepsgroep verbeterd werd, waardoor de interesse voor het grondgebruik verminderde. Bovendien werd de waarde van dit cultuurgrondgebruik beperkt ten gevolge van de Wet op de aardappelmoeheid. De totale oppervlakte cultuurgrond, in gebruik bij landarbeiders, verminderde in de periode 1910-1959 van 65.000 tot 15.000 ha.

Niet-agrariërs

Het aantal niet-agrariërs met gebruik van cultuurgrond daalde in de periode van 1930-1947 door de steeds hoger wordende exploitatie-eisen in de landbouw en het schaarser worden van de cultuurgrond.

Nadien nam dit grondgebruik weer toe, doordat een sterke afvloeiing van beroepspersonen uit de agrarische sector plaatshad, waarbij het oorspronkelijke grondgebruik geheel of gedeeltelijk gehandhaafd werd, maar dan in de vorm van nevenberoep. De oppervlakte cultuurgrond, in gebruik bij niet-agrariërs, variëerde in de achter ons liggende periode van 3 tot 5%.

Beroepsindeling L.E.I. 1957

Het L.E.I. hanteert een scherpere beroepsindeling dan het C.B.S., hetgeen tot uitdrukking komt in de resultaten van het jaar 1957.

Het L.E.I. telde 19.000 land- en tuinbouwbedrijven minder dan het C.B.S. en 16.000 meer overige bedrijven van 1 ha af.

Volgens dit L.E.I.-onderzoek was de situatie met betrekking tot het nevenberoep en het niet-agrarische hoofdberoep in 1957 als volgt:

Tabel 4

DE BEDRIJVEN NAAR L.E.I.-BEROEPSGROEPEN
1957

Categorie bedrijfshoofd		Percentage bedrijven			Aantal bedrijven
		1-5 ha	≥ 5 ha	≥ 1 ha	≥ 1 ha [1]
Hoofdberoep landbouwer of tuinder:					
zonder nevenberoep	A	44	89	71	166.800
met nevenberoep	B	9	6	7	16.700
Overige grondgebruikers:					
ander hoofdberoep	C	34	4	16	36.400
rustende beroepspersonen	D	13	1	6	13.200
Aantal bedrijfshoofden		90.300	142.800	.	233.100

1) Exclusief 10.400 tuindersbedrijven kleiner dan 1 ha.

De beroepen B en C konden vervolgens nader worden ingedeeld naar de aard van het nevenberoep of hoofdberoep.

Tabel 5

AARD DER NEVENBEROEPEN EN HOOFDBEROEPEN

Beroep	Percentage bedrijfshoofden in beroepsgroep	
	B	C
a. Melkrijder, melkcontroleur	20	4
b. Land-, tuin-, bosarbeider of grondwerker	17	27
c. Loonwerker, arbeider loonbedrijf	9	4
d. Beroep afhankelijk van de landbouw[1)]	25	26
e. Verzorgend beroep [2)]	13	13
f. Industrie-arbeider, los arbeider	3	12
g. Overige beroepen	13	14

1) Veehandelaar, inseminator, veevoederhandel, kuikenbroeder, werktuigensmid, werktuigenhandel, e.d.

2) Bakker, timmerman, molenaar, caféhouder, e.d.

Ontwikkeling van de L.E.I.-beroepsgroepen op de zandgronden

In het belangrijkste landbouwgebied, namelijk de zandgronden, waar ongeveer de helft van het aantal bedrijven voorkomt, beschikt het L.E.I. over een indruk van de ontwikkeling van het aantal bedrijven in de beroepsgroepen.

Tabel 6

DE BEDRIJVEN OP DE ZANDGRONDEN NAAR BEROEPSGROEPEN

Grootte-klasse	Indexcijfer voor 1957 van de bedrijven (1948 = 100)				
	beroepsgroep bedrijfshoofd				totaal
	A	B	C	D	
1-5 ha	81	47	107	118	88
≥ 1 ha	99	60	114	126	98

Het blijkt, dat het aantal landbouwers met een nevenberoep in genoemde periode sterk gedaald is. Het aantal niet-agrariërs daarentegen nam toe, zij het in minder sterke mate dan het C.B.S. dit constateert. In vele gevallen treedt er een verschuiving op van de B-groep naar de C-groep, doordat het oorspronkelijke nevenberoep tot niet-agrarisch hoofdberoep werd verkozen.

Concluderend kan men stellen dat het verschijnsel van het toenemende niet-agrarische grondgebruik in de naoorlogse periode meer gezien moet worden als een gevolg van de sterke afvloeiing van de agrarische bevolking dan van een algemeen toenemende interesse voor grondgebruik door niet-agrariërs. Wellicht zal deze categorie mettertijd weer gaan afnemen. In dit verband moet worden opgemerkt, dat de Overheid zich onthoudt van maatregelen, die het

grondgebruik door niet-agrariërs zouden kunnen stimuleren of doen afnemen. Een uitzondering hierop vormen de ruilverkavelingsgebieden, waar ter vergroting van de oppervlakte van de landbouwbedrijven getracht wordt grond van mensen met een hoofdberoep buiten de landbouw aan te kopen op vrijwillige basis.

HOOFDSTUK III

BEROEPSKEUZE EN VOORTGEZET ONDERWIJS VAN DE MANNELIJKE AGRARISCHE JEUGD [1)]

Van een voor Nederland representatieve steekproef van 11.850 boerenzoons van 15 jaar en ouder werkten op 1 januari 1957:

59% in de landbouw;
35% buiten de landbouw;

terwijl 5% als studerend en 1% als niet werkend gerekend konden worden.

In de tabellen 7 en 8 wordt een overzicht gegeven van het onderwijs dat de zoons, werkend in en buiten de landbouw, hebben gevolgd.

Tabel 7

VOORTGEZET ONDERWIJS GEVOLGD DOOR IN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS EN BEDRIJFSHOOFDEN

	Aantal personen	Percentage personen			
		met agrarisch		met niet-agrarisch onderwijs	zonder voortgezet onderwijs
		dag-onderwijs	cursus-onderwijs		
a. In de landbouw werkende zoons:					
afkomstig van bedrijven:					
< 10 ha	2.948	34	31	3	32
10-20 ha	2.547	51	32	2	15
≥ 20 ha	1.489	69	18	2	11
alle zoons	6.984	48	29	2	21
leeftijd: jonger dan 30 jaar	4.952	56	24	3	17
30 jaar en ouder	2.032	28	40	2	30
b. Bedrijfshoofden (met zoons ≥ 12 jr.) van bedrijven:					
< 10 ha	2.761	3	35	1	61
10-20 ha	1.689	7	47	1	45
≥ 20 ha	922	22	48	3	27
alle bedrijfshoofden	5.372	7	42	1	50

1) a. Bron van de in hoofdstuk III vermelde cijfers is, voor zover niet anders is vermeld, de L.E.I.-publikatie "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw", 1959.

b. De vrouwelijke agrarische jeugd is in het kader van deze E.E.G.-nota buiten beschouwing gelaten.

In tabel 7 valt in de eerste plaats in het oog dat de boeren en zoons op de kleine bedrijven belangrijk minder voortgezet onderwijs hebben gevolgd dan die op grotere bedrijven. Voorts is opmerkelijk dat veel meer jongere zoons agrarisch onderwijs hebben gevolgd dan oudere en deze weer meer dan de bedrijfshoofden. Deze cijfers wijzen dus op een belangrijke verbetering van het voortgezet onderwijs bij de boerenzoons.

Tabel 8

VOORTGEZET ONDERWIJS GEVOLGD DOOR DE BUITEN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS

Gevolgd voortgezet onderwijs	Percentage van deze zoons	
	alle leeftijden	15-19-jarigen
(Op een beroep) gericht onderwijs	36	62
Algemeen vormend onderwijs	12	11
Alle niet-agrarische onderwijs	48	73
Agrarisch onderwijs	25	9
Zonder voortgezet onderwijs	27	18

Ook bij het onderwijs van de boerenzoons die buiten de landbouw werken (tabel 8) zien wij een groot verschil tussen de jongste groep en de ouderen. Verder zien wij bij deze zoons dat nog een aanzienlijk percentage agrarisch onderwijs heeft gevolgd. Dit wijst op het feit dat nog een aantal boerenzoons eerst in de landbouw zijn gaan werken en agrarisch onderwijs hebben gevolgd en pas op latere leeftijd tot de ontdekking zijn gekomen dat er voor hen in de landbouw geen plaats was. Met een verkeerde opleiding komen deze zoons dan op latere leeftijd in niet-agrarische beroepen terecht, veelal in de categorie van de ongeschoolde en laagst betaalde beroepen. Deze z.g. secundaire afvloeiing speelt in de landbouw ook thans nog een belangrijke rol, zoals uit tabel 9 blijkt, al is de primaire toevloeiing sterk toegenomen.

Tabel 9

WIJZE VAN AFVLOEIING

Leeftijd bij enquête	Percentage zoons van 15 jaar en ouder, afgevloeid 1)		
	primair	secundair	in totaal
15 - 19 jaar	31	3	34
20 - 24 jaar	24	13	37
25 - 29 jaar	18	23	41
30 - 34 jaar	13	28	41
35 - 39 jaar	12	28	40
≥ 40 jaar	9	22	31
Alle leeftijden	21	17	38

1) Inclusief studerenden.

Het behoeft geen betoog dat deze secundaire afvloeiing uit de landbouw, economisch gezien, nadelig is en ook voor de betrokken zoons weinig perspectieven biedt.

Tabel 10 geeft een globaal beeld van de beroepen waarin de buiten de landbouw werkende boerenzoons werken. Inderdaad zien wij dat vooral van de zoons op de kleine bedrijven een hoog percentage in de ongeschoolde beroepen terecht is gekomen.

Tabel 10

BUITEN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS

Grootte van ouderlijk bedrijf	Percentage zoons			Aantal zoons	Percentage zoons in ongeschoolde beroepen
	zelfstandig	in loondienst als			
		hoofdarbeider	handarbeider		
< 10 ha	6	20	74	2.786	43
10-20 ha	10	33	57	973	30
≥ 20 ha	13	51	36	348	18
Alle bedrijven	8	25	67	4.107	38

Tevens blijkt uit deze tabel dat de zoons van grotere bedrijven meer als zelfstandigen een beroep uitoefenen of als hoofdarbeider een bestaan vinden.

Belangwekkend is in dit verband de vraag hoe het nu gesteld is met de sociale positie van de boerenzoons die een werkkring gevonden hebben buiten de landbouw. Men kan hiervan een indruk krijgen door de beroepen te waarderen, dat wil zeggen een z.g. beroepsladder samen te stellen en te zien welke plaatsen de uit de landbouw vertrokken zoons op deze ladder innemen. In onderstaande cijfers is het resultaat van dit onderzoek naar de positie op de beroepsladder ten opzichte van de vader samengevat:

	primair afgevloeid	secundair afgevloeid
gestegen	28%	4%
gelijk gebleven	55%	52%
gedaald	17%	44%

Ook deze cijfers geven aan dat de zoons, die op oudere leeftijd de landbouw verlaten, in lager geklasseerde beroepen terechtkomen. De wenselijkheid om meer aandacht te besteden aan de mogelijkheden tot omscholing van deze oudere zoons moet hier met nadruk worden gesteld.

Uit het voorgaande is duidelijk gebleken hoe belangrijk het is om tijdig, dat is direct na de lagere school, een juist beroep te kiezen. Dat voor deze juiste beroepskeuze een advies van groot belang is spreekt wel voor zichzelf. Toch is het aantal boerenzoons dat een advies inwint nog zeer gering. Uit een onderzoek ingesteld

bij 5200 boerengezinnen met kinderen van 10 - 24 jaar is gebleken dat slechts in 300 gezinnen een beroepskeuze-advies was ingewonnen. Tevens bleek bij dit onderzoek dat bijna 700 gezinnen een of meer kinderen hadden laten testen. De conclusie moet dan ook zijn dat er aan de beroepen- en beroepskeuzevoorlichting van de boerenzoons nog veel te verbeteren valt. Op het platteland is deze voorlichting nog veel minder aanvaard als hulpmiddel bij de keuze van een beroep dan in de steden.

In de tabellen 11 en 12 wordt nog een overzicht gegeven van het voortgezet onderwijs van landarbeiders en zoons van landarbeiders. In vergelijking met het onderwijs van boeren en boerenzoons moet hier een grote achterstand worden geconstateerd.

Tabel 11

ONDERWIJS VAN LANDARBEIDERS

Categorie	Percentage geënquêteerden		
	met agrarisch onderwijs	met niet-agrarisch onderwijs	zonder voortgezet onderwijs
Onderzoek "Landarbeiders I", 1952[1]:			
vaste landarbeiders	18	5	77
losse landarbeiders	9	7	84
alle landarbeiders	15	5	80
Onderzoek "Landarbeiders II", 1956[2]:			
vaste landarbeiders	38	3	59
losse landarbeiders	24	3	73
alle landarbeiders	35	3	62

1) Zeekleigebieden, weidestreken en veenkoloniën.

2) Zandgronden en rivierkleigebieden.

De wijze van afvloeiing van de buiten landbouw werkende zoons laat - evenals bij de boerenzoons - nog veel te wensen over. Een groot deel van deze zoons is secundair afgevloeid en heeft dan ook geen algemeen vormend onderwijs of vakonderwijs gevolgd, zoals uit tabel 12 blijkt.

Tabel 12

ONDERWIJS GEVOLGD DOOR LANDARBEIDERSZOONS

Gevolgd voortgezet onderwijs	Percentage zoons in de	
	zeeklei- en weidegebieden 1952	zand- en rivierklei-gebieden 1956
a. Buiten de landbouw werkende zoons:		
(op een beroep)gericht onderwijs	29	30
algemeen vormend onderwijs	11	4
niet-agrarisch onderwijs	40	34
agrarisch onderwijs	3	3
zonder voortgezet onderwijs	57	63
b. In de landbouw werkende zoons:		
zonder voortgezet onderwijs	84	72

Na enkele aspecten die in het voorgaande zijn behandeld met betrekking tot aantal, onderwijs en beroepskeuze van de boerenzoons, rijst nog de vraag: Werken er te veel zoons in de landbouw? Bedoeld is hier een teveel in verband met de mogelijkheden tot bedrijfsopvolging.

Op deze vraag tracht het generatiedrukcijfer een antwoord te geven. De generatiedruk beoogt nl. het aantal potentiële opvolgers van 15 jaar en ouder te confronteren met het aantal bedrijven dat hiervoor vrijkomt. De generatiedruk bereikt ongeveer een waarde 1,00 als alle potentiële opvolgers op een bepaalde leeftijd een bedrijf kunnen beginnen. Een veel gebruikte wijze van berekening is: 1/15 van het aantal in de landbouw meewerkende zoons te delen door 1/35 van het aantal bedrijven. 1) Hierbij wordt dus aangenomen, dat alle zoons binnen 15 jaar zelfstandig boer zullen zijn (per jaar 1/15) en dat de gemiddelde duur van het boer-zijn 35 jaar bedraagt, waardoor per jaar 1/35 van het aantal bedrijven vrijkomt. In verband met het feit, dat noch het aantal potentiële opvolgers, noch het aantal vrijkomende bedrijven precies is vast te stellen, dient erop te worden gewezen dat uitkleine afwijkingen van de generatiedruk naar boven of beneden geen conclusies kunnen worden getrokken.

In tabel 13 wordt eèn indruk gegeven van de generatiedruk naar grootteklassen.

1) Zie hiervoor: "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw" (hoofdstuk VI), Landbouw-Economisch Instituut, 1959.

Tabel 13

NOODZAKELIJKE AFVLOEIING

Grootte-klasse	Aantal geregistreerde bedrijven	Aantal zoons in de landbouw 1)	Generatie-drukcijfer 2)	Noodzakelijke afvloeiing in procenten
< 5 ha	1.890	621	0,77	-
5-10 ha	4.033	1.727	1,00	-
10-20 ha	3.462	2.302	1,55	36
≥ 20 ha	1.901	1.336	1,64	39
≥ 10 ha	5.363	3.638	1,58	37

1) Aantal niet-zelfstandige zoons, werkend in land- of tuinbouw.

2) 1/15 x aantal zoons, gedeeld door 1/35 x aantal bedrijven.

Hoewel het aantal boerenzoons in de periode 1947 - 1956 met ongeveer 20% is gedaald, blijken er toch op de bedrijven van 10 ha en groter nog aanzienlijk te veel zoons werkzaam te zijn. Opmerkelijk is verder dat op de kleinste bedrijven de animo om boer te worden aanzienlijk minder is dan op de grotere bedrijven.

Behalve de generatiedruk wordt dan ook nog berekend de z.g. beroepskeuze-index. Dit kengetal confronteert alleen de jongere boerenzoons van 15 - 19 jaar met het aantal vrijkomende bedrijven. Het feit dat dit kengetal belangrijk lagere cijfers te zien geeft dan de generatiedruk wijst erop dat er, evenals bij het onderwijs, ook bij het vertrek uit de landbouw een gunstige ontwikkeling gaande is.

HOOFDSTUK IV

VERANDERINGEN IN DE BEROEPSSTRUCTUUR VAN PLATTELANDSGEBIEDEN

Het laat zich verstaan dat een sterke afneming van de agrarische beroepsbevolking in overwegend agrarische gebieden een belangrijke daling van het totale aantal inwoners tot gevolg kan hebben. Het kan evenwel ook dat deze vermindering van de agrarische bevolking gecompenseerd wordt - en meer dan dat - door een toeneming van andere beroepsgroepen en hierbij moet dan in de eerste plaats gedacht worden aan industrie-arbeiders. De vraag is dus welk beeld het Nederlandse platteland te zien geeft ten aanzien van toe- of afneming van de bevolking en van wijzigingen in de beroepsstructuur. Met andere woorden: Welke veranderingen hebben de afnemende werkgelegenheid in de landbouw en de infiltratie van de industrie op het platteland, gepaard gaande met migratie en forensisme, teweeggebracht in de Nederlandse plattelandsgebieden?

Een zeker inzicht in deze veranderingen krijgt men door vergelijking van de urbanisatiegraad van de Nederlandse gemeenten in 1947 en 1956. Het Centraal Bureau van de Statistiek heeft nl. in deze jaren de gemeenten geclassificeerd naar beroepsstructuur en naar morfologische en functionele kenmerken. Tabel 14 geeft het resultaat van deze vergelijking.

Tabel 14

URBANISATIEGRAAD VAN DE GEMEENTEN
1947 en 1956.

	Procentuele verdeling van de bevolking over gemeenten van het type										Aantal inwoners op 1 jan. 1957
	A1 en A2		A3		B1 en B2		B3		C		
	1947	1956	1947	1956	1947	1956	1947	1956	1947	1956	
West: Noordholland Zuidholland Utrecht	11	7	4	6	6	8	9	9	69	69	5234.715
Zuid: Noordbrabant Limburg	22	7	12	19	20	26	1	1	43	43	2234.733
Oost: Overijsel Gelderland	29	13	13	20	4	13	4	4	46	47	1943.080
Noord: Groningen Friesland Drente	46	37	7	14	3	3	1	1	30	31	1235.177
Zeeland	49	37	17	23	3	6	-	-	31	34	278.429
Nederland	22	12	8	13	8	12	5	5	54	55	10949.972 1)
Percentage gemeenten	56	35	17	32	11	18	3	3	11	11	-

1) Inclusief de IJselmeerpolders (23.838 inwoners).
Bron: C.B.S.: "Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad", 31 mei 1947 en 30 juni 1956.

De in tabel 14 gebruikte indeling van de gemeenten naar type is:

A: gemeenten met een overwegend plattelandskarakter
   A1: van de bevolking is ≥ 50% agrariër;
   A2: van de bevolking is 40 - < 50% agrariër;
   A3: van de bevolking is 20 - < 40% agrariër.

B: verstedelijkt platteland
   B1 en B2: van de bevolking is ≥ 50% in de nijverheid;
   B3 : specifieke woongemeenten voor forenzen;
   B4 : heterogene gemeenten met zowel verstedelijkt als agrarisch gebied (niet in de tabel opgenomen).

C: steden.

Opmerkelijk in deze tabel is de sterke afneming van het aantal overwegend agrarische gemeenten en de sterke toeneming van het aantal geïndustrialiseerde gemeenten.

Beziet men de cijfers naar gebieden, dan blijkt in beide jaren in Groningen, Friesland, Drente en Zeeland een hoog percentage van de bevolking in uitgesproken plattelandsgemeenten te wonen, terwijl in het westen van Nederland bijna 70% van de bevolking in de steden woont. Het hoogste percentage van de bevolking woonachtig in geïndustrialiseerde plattelandsgemeenten treft men aan in de provincie Noordbrabant en Limburg, het laagste percentage in het noorden des lands en Zeeland.

Migratie en forensisme

In een land met een sterk toenemende bevolking is het niet altijd mogelijk of wenselijk per gemeente of streek de natuurlijke bevolkingsaanwas vast te houden, Er zal daarom veelal een uitwisseling met de omgeving voorkomen.

Hierboven werd er reeds op gewezen dat de afnemende werkgelegenheid in de landbouw en de industrialisatie van het platteland gepaard zijn gegaan met een omvangrijke migratie en forensisme. Deze vormen van mobiliteit moeten worden gezien als middelen om bevolking en werkgelegenheid op elkaar af te stemmen. Bij migratie wordt de woonplaats verlegd naar het gebied van de werkgelegenheid, terwijl bij forensisme een scheiding plaatsheeft van wonen en werken. Bij forensisme is het gebruikelijk een onderscheid te maken tussen autochtoon forensisme of pendelen, waarbij men van zijn woonplaats uit elders gaat werken, en allochtoon forensisme, waarbij men met behoud van de werkplaats elders een aangenamer woonmilieu zoekt.

Hoewel in beginsel migratie en forensisme positief moeten worden gewaardeerd, kunnen beide toch in de praktijk nadelen teweegbrengen. Bij migratie van het platteland naar de stedelijke sfeer heeft een selectie plaats naar leeftijd, opleiding en beroep. Deze selectie kan voor de typische expulsiegebieden leiden tot een sterke veroudering van de bevolking met alle nadelige gevolgen van dien.

Bij pendelen, met name wanneer dit over lange afstand plaatsheeft, is het gevaar niet denkbeeldig dat de betrokken personen in hun verantwoordelijkheid tegenover het gezin en de plaatselijke samenleving te kort schieten. Ook bestaat de mogelijkheid, dat bij een recessie de pendelaats over lange afstand het eerst worden ontslagen en dientengevolge in de betrokken streek een vrij ernstige werkloosheid kunnen veroorzaken.

In 1956 had het Nederlandse platteland (de A-gemeenten) een vertrekoverschot van ruim 15.000 personen of wel 5,6 °/oo. Het verstedelijkte platteland daarentegen vertoonde een vrij aanzienlijk vestigingsoverschot, te weten 8,6 °/oo. Het grootste aandeel in het vertrekoverschot van het platteland werd in 1957 (dit jaar mag als representatief worden beschouwd voor de naoorlogse periode) geleverd door de drie noordelijke provincies (14,9 °/oo) en Zeeland (8,7 °/oo). In de vijf landsdelen waren de saldi van de binnenlandse migratie, gemiddeld per jaar over de periode 1951 - 1959, voor noord -8680, oost +230, west +6690, zuid +1950 en Zeeland -1670. Wij zien dan ook dat in de periode 1947 - 1956 in ongeveer de helft van het aantal gemeenten in het noorden en Zeeland het inwonertal is teruggelopen.

In de rest van Nederland evenwel, met Limburg en Noordbrabant vooraan, zien wij in de meeste plattelandsgemeenten een sterke groei van de bevolking en dit ondanks het feit dat ook in deze gebieden de agrarische beroepsbevolking vrij drastisch is gedaald. De oorzaak hiervan is, dat de uitbreiding van het aantal arbeidsplaatsen in de niet-agrarische bedrijfstakken ongeveer gelijke tred hield met de sterke bevolkingsgroei in deze gebieden. Deze regionale industrialisatie heeft ertoe geleid dat het platteland verrijkt is met een nieuwe beroepsgroep, te weten de industriearbeiders.

Van belang is ook te vermelden dat deze bevolkingsgroei in vrijwel alle plattelandsgemeenten buiten de reeds genoemde "expulsiegebieden" heeft plaatsgehad, zij het in het ene gebied veel sterker dan in het andere. Aangezien er slechts in bepaalde centra op het platteland een industrialisatie van betekenis is geweest, wijst dit erop dat zich ook op het platteland een belangrijke geografische scheiding heeft voltrokken tussen wonen en werken, met als gevolg het zo belangrijke forensisme. In 1956 was het aantal forenzen in Nederland ruim 650.000. Het percentage forenzen onder de mannelijke hoofden van huishoudens bedroeg bijna 21. In de vijf landsdelen waren deze percentages voor noord 13, oost 18, west 21, zuid 28 en Zeeland 21%.

Samenvattend kan men zeggen dat het noorden des lands en Zeeland gekenmerkt zijn door een hoog percentage van de bevolking woonachtig in overwegend agrarische gemeenten en door een zeer laag percentage (zowel in 1947 als 1956) woonachtig in geïndustrialiseerde plattelandsgemeenten. Opmerkelijk zijn verder het hoge vertrekoverschot en het betrekkelijk lage percentage forenzen.

Voor het zuiden van Nederland (Noordbrabant en Limburg) zijn typerend het afnemende percentage inwoners in overwegend agrarische gemeenten en het hoge en sterk toenemende percentage

inwoners in geïndustrialiseerde plattelandsgemeenten. Opmerkelijk is ook het grote aantal forenzen.

Het oosten (Gelderland en Overijsel) neemt qua niveau een tussenpositie in. Het percentage inwoners in agrarische gemeenten is evenwel gedaald en in geïndustrialiseerde gemeenten sterk gestegen; in dit opzicht sluiten deze provincies zich aan bij Noordbrabant en Limburg.

Tenslotte moet geconstateerd worden dat in alle gebieden de agrarische beroepsbevolking sterk is gedaald. In dit opzicht is er niet veel verschil tussen gebieden die veel en weinig geïndustrialiseerd zijn. Het verschil bestaat vooral hierin dat de minder geïndustrialiseerde gebieden (het noorden en Zeeland) een sterke migratie te zien geven en een relatief grote werkloosheid. Het industrialisatiebeleid heeft o.m. ten doel deze migratie te temperen, de werkloosheid op te heffen; de economische structuur van het platteland zal hierdoor verbreed worden en de infrastructuur verbeterd.

Uit het voorgaande mag geconcludeerd worden dat het platteland in feite van twee kanten wordt "aangevallen". Van binnenuit door de structurele verandering in de landbouw met als gevolg een aanzienlijke vermindering van de agrarische bevolking en van buitenaf door de toenemende industrialisatie. Bedenkt men hierbij dat deze wijzigingen gepaard gaan met een steeds betere ontsluiting en outillage en sterk toenemende communicatiemiddelen, dan is het duidelijk dat er zich op het platteland grote veranderingen aan het voltrekken zijn. De differentiatie van de beroepen en de toegenomen contactmogelijkheden, die hiervan het gevolg zijn, hebben op hun beurt weer belangrijke wijzigingen teweeggebracht in de levensinstelling, de sociale hiërarchie, de organisatievormen en de vrijetijdsbestedingen van de plattelandssamenleving.

HOOFDSTUK V

HET INDUSTRIALISATIEBELEID IN NEDERLAND

Na de oorlog is in Nederland een krachtig industrialisatiebeleid gevoerd; dit vooral met het oog op de snel groeiende bevolking. De gehele beroepsbevolking in Nederland is in de periode 1947 - 1959 gestegen van 3,87 tot 4,30 miljoen; de overeenkomstige cijfers zijn voor de mannelijke beroepsbevolking 2,92 en 3,28 miljoen. Een overzicht van de opvattingen van de regering ten aanzien van de noodzaak tot industrialisatie en over de omvang van het vraagstuk kan men krijgen uit de: "Nota's inzake de industrialisatie in Nederland", uitgebracht door de Minister van Economische Zaken. Tot nu toe zijn zeven nota's verschenen, de laatste in oktober 1960. Het is goed bij de bevordering van de industrialisatie door de Overheid onderscheid te maken tussen een landelijk en een regionaal beleid.

Het landelijke industrialisatiebeleid

Uitgaande van de omstandigheid, dat in Nederland de industriele produktie overwegend plaatsheeft in kleine en middelgrote bedrijven en dat de beslissing tot het investeren wordt genomen door de ondernemers, die ook de eraan verbonden risico's dragen, kan men vaststellen dat het stimuleren van de ondernemersactiviteit een belangrijk onderdeel van het beleid van de landelijke overheid vormt.

Om de bereidheid tot het aanvaarden van ondernemersrisico's te bevorderen zijn verscheidene maatregelen genomen zoals: fiscale faciliteiten, financieringsregelingen, het stimuleren van de industriële research en het bevorderen van de mogelijkheden tot scholing en opvoering van de vakbekwaamheid van de arbeiders.[1)]

De voornaamste fiscale faciliteiten zijn wel de vervroegde afschrijvingen en de investeringsaftrek. De vervroegde afschrijving maakt het mogelijk in de eerste afschrijvingsperioden het normale afschrijvingsbedrag met een extra bedrag te verhogen. De regeling houdt verband met de omstandigheid dat de fiscus de z.g. vervangingswaarde niet als uitgangspunt van de afschrijving erkent. De investeringsaftrek maakt het mogelijk een bepaald percentage van de netto-investeringen (investeringsbedrag minus afschrijvingsbedrag) van de belastbare winst af te trekken. Deze fiscale faciliteit wordt niet steeds in dezelfde mate toegepast, maar zoveel mogelijk afgestemd op de conjunctuurfase. Hierdoor wordt het mogelijk de investeringsactiviteit te stimuleren dan wel af te remmen.

---

1) Zie uitgave van het C.B.S.: "Het voortgezet onderwijs, regionaal bezien", 1953 en volgende jaren.

In het kader van de financieringsregelingen moet in de eerste plaats worden gewezen op de Maatschappij tot financiering van het Nationaal Herstel (Herstelbank). Deze instelling - opgericht door het Rijk, banken, institutionele beleggers en het bedrijfsleven - heeft tot doel het financieren van in het Rijk gevestigde ondernemingen door middel van het openen van kredieten, het verstrekken van leningen, het stellen van borgtochten, het deelnemen in het kapitaal en het verlenen van bemiddeling. Ultimo 1959 bedroegen de verleende kredieten 170 miljoen. Ook van de na de oorlog opgerichte Export Financierings Maatschappij, die zich bezighoudt met de financiering van geëxporteerde kapitaalgoederen, is een indirecte stimulans voor de industrialisatie uitgegaan.

Voorts moet worden gewezen op de ontwikkelingskredieten, die de Overheid verleent voor het tot ontwikkeling brengen van ideeën en technische vindingen aan ondernemingen, die niet in staat zijn dergelijke projecten geheel uit eigen middelen te financieren.

Tenslotte zijn voor de middenstandsbedrijven en de kleine en middelgrote industriële bedrijven regelingen opgenomen in de z.g. Middenstandskredietbeschikking. Zij beogen de kleinere ondernemingen in staat te stellen de relatief hoge aanvangskosten te overwinnen en de bereidheid van kapitaalverschaffers tot het geven van krediet te vergroten. In dit kader is het bedrijfsuitrustingskrediet (maximaal f.40.000,-) bestemd voor de aanschaffing, uitbreiding, vernieuwing, verbetering of herstel van de bedrijfsuitrusting van belang. Het industriële krediet (maximaal f.100.000,-) is alleen van toepassing voor bedrijven met onindustrieel karakter; het kan ook worden gebruikt voor de oprichting van gebouwen. Ultimo 1959 stond een bedrag van bijna 90 miljoen uit. Genoemde kredieten worden onder garantie van de Overheid verstrekt.

Het regionale industrialisatiebeleid

Stimulering van de decentralisatie van de industrie bleek noodzakelijk, omdat de ontwikkeling buiten de historische concentratiepunten - het westen van Nederland, Twente, Zuid-Limburg en zuidoostelijk Brabant - niet in het gewenste tempo optrad. Deze decentralisatie trachtte men niet te bereiken door verbodsbepalingen te hanteren, maar door het verbeteren van het industriele klimaat buiten de vanouds bekende industriële centra. B.v. door het aanleggen van industrieterreinen, het oprichten van gebouwen, het aanleggen van openbare nutsvoorzieningen, het verbeteren van de verkeersvoorzieningen, het bevorderen van het vakonderwijs, het beschikbaar stellen van woningen en het vergroten van de recreatiemogelijkheden.

Bij het bepalen van de mate van industriespreiding werd uit sociale en economische overwegingen de egale spreiding van de industrie over het platteland van de hand gewezen. Richtsnoer werd het gevleugelde woord: landelijke spreiding van de industrie door regionale concentratie.

Aanvankelijk was het hoofddoel van het sedert 1950 gevoerde beleid tot industrievestiging op het platteland bestrijding van de acute structurele werkloosheid. Op basis van dit criterium werden negen z.g. ontwikkelingsgebieden aangewezen. Voor deze gebieden werden ontwikkelingsplannen opgesteld, die ten doel hadden de eerder genoemde vestigingsfactoren te verbeteren. In het kader van deze maatregelen werd rijkssteun verleend aan de betrokken gemeenten bij de aanleg van industrieterreinen en bij de verkeersontsluiting. Verder werd een premie verleend bij de oprichting van gebouwen, terwijl de ondernemer, wanneer hij zelf bouwde, in aanmerking kon komen voor een premie van 25% in de bouwkosten.

In de periode 1950-1957 werden in de negen ontwikkelingsgebieden in totaal 151 nieuwe bedrijven gevestigd met een gezamenlijke personeelsbezetting van 16.000 man. Door deze toeneming steeg het percentage industriële arbeidsplaatsen met ruim 50.

In Nederland nam de industriële werkgelegenheid in dezelfde periode met 114.000 arbeidsplaatsen toe; hiervan werd ongeveer 23% bijgedragen door het westen en ongeveer 77 door "overig Nederland". In het gehele land steeg hierdoor het percentage industriële arbeidsplaatsen met 12, in het westen met 7 en in overig Nederland met 16.

Uit deze cijfers blijkt, dat binnen de ontwikkelingsgebieden zelf het regionale industrialisatiebeleid veel effect heeft gehad. Tevens tonen zij aan dat de industriële werkgelegenheid in overig Nederland buiten de ontwikkelingsgebieden sterker is toegenomen dan in het westen. In dit verband zou men kunnen spreken van een "autonome" tendentie tot spreiding van de industrie, een tendentie die ongetwijfeld door het regionale industrialisatiebeleid wel versterkt en gestimuleerd is.

De ervaring heeft geleerd dat dit beleid ten aanzien van de ontwikkelingsgebieden niet overal tot bevredigende resultaten heeft geleid. Bovendien is gebleken dat het gebruikte criterium, te weten acute structurele werkloosheid, onvoldoende is er ontwikkelingsgebieden mee te typeren. In de zesde industrialisatienota werd dan ook een nieuw regionaal industrialisatiebeleid aangekondigd. Voor de aanwijzing als probleemgebied komen thans niet alleen de gebieden met een grote structurele werkloosheid in aanmerking, maar bovendien de gebieden met een groot vertrekoverschot, met een aanzienlijke bevolkingsgroei en met belangrijke structuurwijzigingen als gevolg van agrarische reconstructieplannen. Op basis van deze criteria zijn de gehele provincies Groningen, Friesland, Drente en Zeeland en enkele delen van andere provincies als probleemgebied aangewezen.

Bij dit nieuwe beleid worden de stimuleringsmaatregelen van de Overheid niet gericht op deze probleemgebieden als geheel, maar op een aantal uitgekozen gemeenten, de z.g. ontwikkelingskernen, in totaal 44. Bij voorkeur komen slechts die gemeenten in aanmerking waar het vestigingsklimaat gunstig is of met relatief geringe kosten gunstig is te maken en die tevens niet alleen in

industrieel maar ook in maatschappelijk en cultureel opzicht reeds een centrumfunctie vervullen. Het beleid blijft dus bewust gericht op regionale concentratie van de industrie.

De stimuleringsmaatregelen hebben betrekking op de volgende punten.

1. Aanleg van wegen- en waterbouwkundige werken ter verbetering van de verkeersontsluiting.
   In het kader van een z.g. meerjarenprogramma ter verbetering van de "infrastructuur" is voor deze werken in de periode 1960-1963 een bedrag van 190 miljoen uitgetrokken.

2. De premie- en prijsreductieregeling voor industriegebouwen en -terreinen.
   De ondernemer krijgt bij aankoop van gemeentelijke industrieterreinen in de aangewezen kerngemeenten reductie, doordat het Rijk 50% van de prijs van het te verwerven terrein aan de gemeente betaalt. De nieuwe premieregeling ten aanzien van de gebouwen houdt in dat een ondernemer in aanmerking komt voor een premie van f. 35,- - f.75,- per m2 nuttige vloeroppervlakte; de hoogte van de premie is afhankelijk van de oppervlakte die gebouwd wordt. In geval van uitbreiding bedraagt de premie f.35,-.

3. De migratieregeling
   Van rijkswege wordt bijgedragen in de verplaatsingskosten van arbeidskrachten.

4. De z.g. trainingstoeslag
   Deze toeslag maakt het mogelijk, dat van rijkswege een vergoeding wordt gegeven voor de improduktieve loonkosten, die ontstaan als de werkgever bereid is een werkloos arbeider in zijn bedrijf tot een geschoolde kracht op te leiden.

5. Maatregelen op maatschappelijk, cultureel en hygiënisch terrein

   Voor deze maatregelen tezamen zal in de periode 1960-1963 een bedrag van 400 miljoen worden uitgegeven, waarvan dus bijna de helft voor de verbetering van de verkeersontsluiting, genoemd onder punt 1, komt.

Overzien wij het regionale industrialisatiebeleid in de achter ons liggende tien jaar, dan moet worden geconstateerd dat het werkloosheidsaspect thans niet meer de enige reden is om industrialisatie te bevorderen. Onder de druk van de ongewenste ontwikkeling in gebieden met een groot vertrekoverschot is het regionale industriebeleid thans op een bredere leest geschoeid. Verbreding van de economische en verbetering van de infrastructuur van het gehele platteland worden thans minstens zo belangrijk geacht. Verbreding van de economische structuur biedt

de gehele bevolking van het platteland betere ontwikkelingsmogelijkheden en vergemakkelijkt de beroepsovergangen, terwijl door een verbetering van de infrastructuur het verzorgingsniveau, zowel materieel als cultureel, op een hoger peil wordt gebracht. Hiermee wil niet gezegd zijn dat het nu noodzakelijk is in de meeste gemeenten op het platteland industrie te brengen. Waar het op aankomt is dat landbouw en platteland in staat worden gesteld te kunnen profiteren van de economische groei en de verbetering van de infrastructuur. En om dit doel te bereiken kan men rustig in grotere eenheden denken (schaalvergroting). De mate waarin men erin zal slagen landbouw en platteland deelgenoot te maken van deze ontwikkeling, zal mede bepalend zijn voor de ontwikkeling van de arbeidsproduktiviteit in de landbouw en voor die van de welvaart op het gehele platteland. Uiteraard blijft behalve een regionaal industrialisatiebeleid een krachtig agrarisch structuurbeleid nodig om de mensen inderdaad vrij te maken en bereid te doen zijn de landbouw te verlaten en om daarna de meest gunstige combinatie van produktiemiddelen in de landbouw te realiseren. Het vertrek van mensen uit de landbouw leidt immers niet automatisch tot een gunstige agrarische structuur. Waar het op aankomt is o.i. een juiste coördinatie tussen een agrarisch structuurbeleid en een regionaal industriebeleid, die tezamen een esentieel onderdeel uitmaken van een te voeren streekbeleid.

HOOFDSTUK VI

ENKELE ASPECTEN VAN HET BEDRIJFSGROOTTEVRAAGSTUK

Inleiding

Aangezien de oppervlakte cultuurgrond in ons land vrijwel gelijk bleef, is door de sterke daling van het aantal agrarische werkers de oppervlakte cultuurgrond per man met ongeveer 20% toegenomen tot bijna 6 ha. Toch is deze arbeidsbezetting nog zeer dicht. Een land als Denemarken, waar de landbouw toch ook intensief wordt bedreven, geeft een arbeidsbezetting van bijna 10 ha per man te zien. Een van de belangrijkste oorzaken van deze dichte arbeidsbezetting is gelegen in het grote aantal zeer kleine bedrijven. Bij de kleinste bedrijven is namelijk het aantal arbeidskrachten per eenheid cultuurgrond ongeveer driemaal zo groot als op de grote bedrijven, terwijl het aantal produktie-eenheden per ha op deze bedrijven gemiddeld nog niet tweemaal zo groot is. De arbeidsproduktiviteit op deze kleine bedrijven moet dus wel sterk ten achter blijven bij die op de grotere. Het behoeft dan ook geen verbazing te wekken dat de bedrijfsgrootte in de naoorlogse jaren in het middelpunt van de belangstelling is komen te staan.

In dit hoofdstuk zal in de eerste plaats een overzicht worden gegeven van de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur in Nederland (§ 1), daarna zal worden ingegaan op een sociaal-economisch onderzoek naar een representatief aantal bedrijven op de zandgronden, het z.g. kleine-boerenonderzoek (§ 2), terwijl tenslotte aandacht zal worden besteed aan enkele onderzoekingen welke in Nederland zijn verricht naar de samenhang tussen bedrijfsgrootte en inkomen (§ 3). Deze laatste onderzoekingen hebben betrekking op geselecteerde bedrijven in bepaalde gebieden.

§ 1. Ontwikkeling bedrijfsgroottestructuur

Van 1910 tot 1947 is het totale aantal bedrijven in Nederland met meer dan 30% toegenomen. Deze toeneming had vooral plaats in de grootteklassen van 5-20 ha; het aantal bedrijven van 20-50 ha bleef gelijk, terwijl de bedrijven boven 50 ha zelfs afnamen.

In de periode na 1947 daarentegen zien wij een afneming van het totale aantal bedrijven. Deze vermindering had in hoofdzaak plaats bij de kleinste bedrijven van 1-5 ha; het aantal bedrijven van 10-20 ha blijft ook in deze periode toenemen.

Tabel 15 geeft een overzicht van deze veranderingen in aantal en oppervlakte van de bedrijven; de procentuele verdeling van de bedrijven over de grootteklassen geeft het resultaat van deze veranderingen weer. Vergelijkt men het jaar 1959 met 1910, dan moet worden geconstateerd dat het verschil in bedrijfsgroottestructuur aanzienlijk is.

Tabel 15

BEDRIJVEN[1] IN NEDERLAND
1910-1959

Grootteklasse	Aantal bedrijven x 100 in				Percentage bedrijven in			
	1910	1930	1947	1959	1910	1930	1947	1959
1 - 5 ha	554	583	504	363	37	33	27	21
5 - 10 ha	373	508	617	571	25	29	33	33
10 - 20 ha	294	398	488	523	20	23	26	31
20 - 50 ha	233	236	238	239	15	14	13	14
≥ 50 ha	34	25	19	19	3	1	1	1
Alle grootte-klassen	1488	1750	1866	1715	100	100	100	100

1) Bedrijven ≥ 1 ha van bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouwer.

In tabel 16 wordt een overzicht gegeven van de bedrijfsgrootte-structuur in 1959 voor de zes groepen van landbouwgebieden. Van drie grootteklassen zijn zowel de procentuele verdeling van het aantal bedrijven als van de oppervlakte cultuurgrond weergegeven. De twee uitersten in deze tabel worden gevormd door de zeekleigebieden en de zandgronden. Opmerkelijk is vooral het hoge percentage bedrijven van 1-10 ha op de zandgronden en het hoge percentage cultuurgrond op bedrijven groter dan 20 ha in de zeekleigebieden.

Tabel 16

BEDRIJVEN EN CULTUURGROND[1]
1959

	Aantal bedrijven x 100	Percentage bedrijven in de grootteklasse			Opp. cult.-grond x 100 ha	Percentage cultuurgrond in de grootteklasse			Gemiddelde bedrijfsgrootte in ha in	
		1-10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha		1-10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha	1947	1959
Zeekleigebieden	253	40	24	36	4876	10	18	72	17,6	19,3
Rivierkleigebieden	174	65	23	12	1774	34	34	32	8,6	10,2
Weidestreken	298	40	40	20	4112	18	40	42	14,2	13,8
Zandgronden	914	63	29	8	8985	38	41	21	8,6	9,8
Veenkoloniën	53	28	43	29	885	11	37	52	15,2	16,7
Tuinbouwgebieden	23	47	38	15	284	21	44	35	12,3	12,2
Nederland	1715	54	31	15	20916	26	35	39	11,0	12,2

1) Gegevens van bedrijven ≥ 1 ha van bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouwer.

Uit deze tabel blijkt tevens dat de gemiddelde bedrijfsoppervlakte in de periode 1947-1959 in alle gebieden is toegenomen; voor Nederland van 11 tot 12,2 ha, een uitbreiding dus van ruim 10%. De oppervlakte cultuurgrond per man is in deze periode met meer dan 20% toegenomen.

§ 2. Een sociaal-economisch onderzoek naar het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden

Hierboven zagen wij reeds dat de grote aantallen kleine bedrijven gezocht moeten worden op de zandgronden. Neemt men hierbij in aanmerking dat van de agrarische beroepsbevolking op de zandgronden slechts 14% bestaat uit landarbeiders (1956), terwijl dit percentage in de weidegebieden 28 is en in de zeekleigebieden zelfs 50, dan kan tevens geconcludeerd worden dat wij op de zandgronden te maken hebben met overwegend gezinsbedrijven.

Het zal na de uiteenzettingen in hoofdstuk I geen verwondering wekken dat de kleine gezinsbedrijven in toenemende mate een probleem zijn gaan vormen. Wij zagen immers dat door de toenemende mechanisatie en verbetering van werkmethoden de bewerkingscapaciteit per man sterk toenam; dat had weer tot gevolg dat vooral na de oorlog - aangezien de oppervlakte cultuurgrond vrijwel niet meer uitgebreid kan worden en ook de intensivering slechts beperkte mogelijkheden te zien gaf - de agrarische beroepsbevolking sterk afnam. Uiteraard worden door deze technische ontwikkeling vooral de kleine gezinsbedrijven geconfronteerd met grote moeilijkheden, aangezien op vele van deze bedrijven het arbeidsaanbod weinig meer kan dalen. In beginsel moeten deze bedrijven dus de oplossing zoeken in intensivering of vergroting van de oppervlakte cultuurgrond. De vraag is evenwel in hoeverre deze theoretische mogelijkheden gerealiseerd kunnen worden of met andere woorden, in hoeverre kan de noodzakelijke verhoging van de arbeidsproduktiviteit bereikt worden door vermindering van de arbeidsbezetting en/of intensivering van de produkten en/of vergroting van bedrijfsoppervlakten?

In verband met het belang van dit vraagstuk voor de Nederlandse landbouw is door het bestuur van het Landbouw-Economisch Instituut destijds besloten periodiek een onderzoek in te stellen naar het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden. De resultaten van het derde onderzoek zijn in mei 1960 gepubliceerd.[1] De belangrijkste resultaten zullen hieronder worden samengevat; hierbij zal tevens een vergelijking worden gemaakt met voorgaande onderzoekingen.

a. Het arbeidseffect als indicatie van de arbeidsproduktiviteit

De kern van het vraagstuk van de kleine bedrijven is gelegen in de wanverhouding tussen enerzijds het aantal agrarische beroepspersonen en anderzijds de beschikbare oppervlakte cultuurgrond; de oppervlakte cultuurgrond per man is hierdoor klein of met andere woorden, de arbeidsbezetting zeer dicht. Wel heeft men getracht door een intensief grondgebruik en het aankopen van krachtvoer - waardoor een dichte rundveebezetting en een aanzienlijke kippen- en varkensstapel mogelijk werd - de produktieomvang te vergroten om op deze wijze de bestaande wanverhouding te verkleinen. Anders

1) Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden over de periode 1949-1958; 's-Gravenhage 1960.

gesteld, hoe staat het thans met de arbeidsproduktiviteit op kleine en grote bedrijven en hoe is de ontwikkeling in de periode 1949-1958 geweest?

Om deze arbeidsproduktiviteit te meten is het noodzakelijk de gevarieerde produktie, die wij op de gemengde bedrijven aantreffen, op één noemer te brengen en de eveneens gevarieerde samenstelling van de arbeidsbezetting om te rekenen tot volwaardige arbeidskrachten. Dit op één noemer brengen van de produktie is gebeurd door de verschillende gewassen en diersoorten te vermenigvuldigen met verhoudingsgetallen. Deze getallen zijn ontleend aan de hoeveelheden arbeid die in 1948 op de gemengde bedrijven van 10-15 ha voor de diverse gewassen en diersoorten nodig waren. Deze getallen worden standaarduren genoemd.

Het is gebruikelijk bij het quotiënt van de hoeveelheid produkt (fysieke produktie) en de hoeveelheid arbeid te spreken over arbeidsproduktiviteit. Aangezien bij dit onderzoek de produktie in de vorm van standaarduren is gemeten, wordt dit quotiënt aangeduid met het woord arbeidseffect. Dit effect beoogt dus op een bepaalde wijze de arbeidsproduktiviteit te meten en geeft in feite aan het aantal produktieëenheden dat door één man wordt verzorgd [1].

Hoewel de cijfers over het arbeidseffect en de ontwikkeling hiervan op zichzelf van grote betekenis zijn, blijft toch ook belangrijk de vraag in hoeverre deze gegevens iets zeggen over het inkomen op kleine en grote bedrijven. Het arbeidseffect wordt, zo kan men stellen, in belangrijke mate bepaald door de arbeidsefficiency (arbeidstempo, arbeidsverdeling en werkmethode) en de mechanisatiegraad en deze worden weer sterk beïnvloed door de kwaliteit van de arbeid en de produktieomstandigheden. Het zou nu mogelijk zijn dat het grotere arbeidseffect op de grotere bedrijven bereikt wordt tegen aanzienlijk hogere kosten met name van werktuigen. Het gevolg hiervan zou dan zijn dat - ceteris paribus - het inkomen per standaarduur op de grotere bedrijven lager is dan op de kleinere. Dit blijkt evenwel niet het geval te zijn. Uit de boekhoudingen van de gemengde bedrijven, die bij het L.E.I. in administratie zijn, komt naar voren, dat over een periode van tien jaar het gemiddelde arbeidsinkomen per standaarduur op kleine en grote bedrijven weinig verschilt. Men kan dan ook o.i. concluderen, dat de cijfers over de verschillen in arbeidseffect tussen kleine en grote bedrijven een goede maatstaf vormen voor de verschillen in arbeidsinkomen tussen kleine en grote bedrijven.

---

1) De op deze wijze berekende produktie houdt geen rekening met verschillen in de stofopbrengsten tussen de grootteklassen en met de stijging van de produktie per ha en per dier in de afgelopen tien jaar. Wat de grootteklassen betreft zijn de verschillen in stofopbrengst per ha en per dier gering. Door de stijging van het produktieniveau in het laatste decennium zal de feitelijke toeneming van de produktiviteit wat groter zijn dan hier is berekend. Dit heeft evenwel geen invloed op het vaststellen van produktiviteitsverschillen tussen de grootteklassen.

Uiteraard bestaan er wel aanzienlijke verschillen in arbeidsinkomen per standaarduur tussen individuele bedrijven, maar deze verschillen blijken onafhankelijk te zijn van de bedrijfsgrootte en het arbeidseffect.

b. Ontwikkeling arbeidseffect

Tabel 17 geeft een overzicht van de ontwikkeling van het arbeidseffect, de arbeidsbezetting en de produktie, gemeten in standaarduren.

Tabel 17

STANDAARDUREN, ARBEIDSBEZETTING EN ARBEIDSEFFECT [1]

Grootteklasse	Aantal bedrijven	Aantal standaarduren per		Arbeidsbezetting in v.a.k. per		Arbeidseffect in 1957	Indexcijfers (1948 = 100) van					
		ha cultuurgrond 1957	bedrijf 1957	100 ha cultuurgrond 1957	bedrijf 1957		aantal standaarduren per ha cultuurgrond		arbeidsbezetting per 100 ha cultuurgrond		arbeidseffect	
							1952	1957	1952	1957	1952	1957
1-3 ha	85	1007	2235	49,3	1,1	2044	122	156	84	88	145	177
3-5 ha	261	782	3190	31,2	1,3	2509	116	134	93	90	125	151
5-7 ha	402	728	4331	24,0	1,4	3037	113	137	94	88	121	156
7-10 ha	595	636	5366	19,0	1,6	3351	117	130	98	89	118	146
10-12 ha	277	581	6339	16,5	1,8	3524	117	126	95	86	123	146
12-15 ha	241	558	7403	14,7	1,9	3805	116	126	94	83	123	153
15-20 ha	208	533	9075	12,7	2,2	4214	114	127	97	83	118	153
20-30 ha	107	524	12458	11,3	2,7	4619	110	128	97	84	114	152
≥30 ha	31	417	17778	8,5	3,6	4929	112	118	100	85	111	140
Alle bedrijven	2207	595	6012	16,9	1,7	3523	115	129	97	86	120	151

1) Enquête in vijf zandgemeenten, hoofdberoep van de bedrijfshoofden: landbouwer zonder nevenberoep; normen 1948.

In de periode 1949-1958 blijkt het arbeidseffect met 51% te zijn toegenomen, hetgeen zonder meer een opmerkelijke prestatie mag worden genoemd. Deze sterke toeneming is het gevolg van enerzijds de toeneming van de intensiteit en anderzijds de afneming van de arbeidsbezetting; hierbij moet worden opgemerkt, dat op de kleine bedrijven de intensiteit meer is toegenomen en de arbeidsbezetting minder is afgenomen dan op de grotere bedrijven.

Opmerkelijk is ook dat in genoemde periode het arbeidseffect op kleine en grote bedrijven in ongeveer dezelfde mate is toegenomen. De verschillen in produktiviteit en ook in inkomen per werker op grote en kleine bedrijven zijn dus niet minder geworden. En voor een oplossing van het vraagstuk van de kleine bedrijven is uiteraard de vermindering van de verschillen van het grootste belang.

c. Oorzaken van verschillen in arbeidseffect

Uit het onderzoek is gebleken dat speciaal de samenhangen

tussen arbeidseffect, arbeidsbezetting en bedrijfsgrootte van grote betekenis zijn voor het vraagstuk van de kleine bedrijven. Op deze belangrijke samenhangen wordt daarom in deze paragraaf dieper ingegaan.

Tabel 18

ARBEIDSEFFECT EN BEDRIJVEN [1]

Criterium	Grootte-klasse	Arbeidseffect en aantal bedrijven bij een arbeidsbezetting in v.a.k. per 100 ha						Gemiddeld arbeidseffect	Aantal bedr.
		≥ 30	25-29	20-24	15-19	12-14	< 12		
Arbeidseffect	1- 7 ha	1.797	2.284	2.660	3.162	3.715	-	2.305	
	7-10 ha	1.709	2.211	2.354	3.145	3.705	4.296	2.742	
	10-15 ha	1.660	2.064	2.300	2.836	3.462	4.475	2.997	
	15-20 ha	-	-	2.234	2.814	3.290	4.337	3.514	
	≥ 20 ha	-	-	-	2.977	3.174	4.465	3.993	
	alle gr.-klassen [2]	1.771	2.219	2.415	2.998	3.447	4.364	2.901	
Bedrijven	1- 7 ha	252	139	175	129	23	2		720
	7-10 ha	34	90	101	170	104	29		528
	10-15 ha	7	24	53	153	118	113		468
	15-20 ha	1	1	8	28	55	95		188
	≥ 20 ha	1	-	-	11	22	84		118
	alle gr.-klassen	295	254	337	491	322	323		2022

1) Bedrijven in 1952 en in 1957 geënquêteerd in vijf zandgemeenten, hoofdberoep bedrijfshoofd landbouwer; normen 1957.

2) Gewogen gemiddelde.

In deze tabel ziet men dat de spreiding van het arbeidseffect binnen een grootteklasse vrij groot is, maar binnen een bezettingsklasse klein. Met andere woorden: ook op kleine bedrijven kan een behoorlijk arbeidseffect worden bereikt, mits de arbeidsbezetting op deze bedrijven laag is. Inderdaad is dus de arbeidsbezetting in hoofdzaak bepalend voor het arbeidseffect. Maar ondanks deze grote spreiding van het arbeidseffect in iedere grootteklasse, zien wij toch ook dat het gemiddelde arbeidseffect tussen de grootteklassen sterk uiteenloopt. De verklaring voor deze verschillen tussen de grootteklassen is te vinden in het onderste gedeelte van tabel 18. Hieruit zien wij, dat de bedrijven met een dichte arbeidsbezetting vooral in de kleinere grootteklassen voorkomen en de bedrijven met een lage bezetting in de grotere grootteklassen.

De conclusie uit het voorgaande kan geen andere zijn dan dat bij het huidige produktieplan de dichte arbeidsbezetting de belangrijkste oorzaak is van een gering arbeidseffect en dat juist de

kleine bedrijven een dichte arbeidsbezetting te zien geven. De vraag rijst nu of deze arbeidsbezetting verminderd kan worden. Om deze vraag te beantwoorden dient men de omvang van de arbeidsbezetting en vooral ook de samenstelling hiervan in de verschillende grootteklassen onder de loep te nemen.

d. Analyse van de arbeidsbezetting

Een overzicht van het procentuele aandeel in de werkzaamheden van de verschillende categorieën arbeidskrachten wordt in tabel 19 gegeven.

Tabel 19

CATEGORIEËN ARBEIDSKRACHTEN

Grootte-klasse	Procentueel aandeel in de werkzaamheden van de categorieën						
	bedrijfs-hoofden 1)	echtge-noten 2)	zoons	dochters	inwonende familie	vreemd personeel	
						inwonend	uitwonend
1-10 ha	59	2	19	4	5	0	1
10-20 ha	44	9	28	7	6	2	4
≥ 20 ha	29	5	35	6	5	5	15
Alle grootte-klassen	51	10	24	5	5	2	3

1) Alleen mannan.

2) Inclusief vrouwelijke bedrijfshoofden.

Het aandeel in de arbeid van de bedrijfshoofden en de zoons overweegt. Hierbij moet worden opgemerkt dat het aandeel van de bedrijfshoofden op grotere bedrijven afneemt en dat van de zoons toeneemt. De vreemde arbeidskrachten spelen een ondergeschikte rol. Voorts is gebleken dat hun aandeel nog steeds afneemt; vooral het aantal inwonende knechts is de laatste tien jaar sterk verminderd.

In tabel 20 is een indeling gemaakt in hoofdtypen van arbeidsbezetting en weergegeven hoe deze typen verspreid zijn over de grootteklassen en hoe groot de arbeidsbezetting is naar hoofdtype en grootteklasse. Opgemerkt zij nog dat bij ieder hoofdtype een aanzienlijk aantal bedrijven voorkomt waarop echtgenoten en/of dochters meewerken.

Tabel 20

TYPEN VAN ARBEIDSBEZETTING

Hoofdtype van arbeidsbezetting	Percentage bedrijven naar type				Gemiddelde arbeidsbezetting in volw.arbeidskr.per bedrijf			
	in de grootteklasse van			alle bedrijven	in de grootteklasse van			alle bedrijven
	1-10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha		1-10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha	
1.Bedrijfshoofd	56	24	6	44	1,2	1,4	1,3	1,2
2.Bedrijfshoofd en zoon(s)	28	44	42	34	1,8	2,3	3,0	2,1
3.Bedrijfshoofd en vreemde arbeidskrachten	7	20	39	13	1,5	1,9	2,9	2,0
4.Bedrijfshoofd en inwonende familie	9	12	13	9	1,8	2,0	2,8	1,9
Alle typen	100	100	100	100	1,4	2,0	2,8	1,7

Uit deze tabel blijkt hoe groot het aantal bedrijven is waarop het bedrijfshoofd als enige mannelijke arbeidskracht werkzaam is, met name op de bedrijven kleiner dan 10 ha; ook het zogenaamde vader-zoon-bedrijf is sterk vertegenwoordigd, vooral op de grotere bedrijven. Tevens zien wij in de tabel dat de spreiding van de gemiddelde arbeidsbezetting per bedrijf vooral in de hoofdtypen 2 en 3 aanzienlijk is.

In welke mate kan nu de arbeidsbezetting worden verminderd? Neemt men aan, dat op een landbouwbedrijf met een bedrijfshoofd zonder nevenberoep ten minste één mannelijke arbeidskracht aanwezig moet zijn, dan kan in principe alleen op bedrijven waarop meer dan één mannelijke arbeidskracht werkt de arbeidsbezetting worden ingekrompen. Dit zijn de bedrijven, waar behalve het bedrijfshoofd een zoon of een vreemde arbeidskracht meewerkt. Uit tabel 20 is gebleken, dat op 28% van de bedrijven van 1-10 ha een zoon en op 7% een vreemde arbeidskracht meewerkt. Laat men de bedrijven met vreemde arbeidskrachten buiten beschouwing, dan kan dus op slechts 28% van de kleine bedrijven de arbeidsbezetting worden verminderd door de zoons tijdelijk op grote bedrijven te laten werken.

Een belangrijke vraag is nu of er op de grotere bedrijven voldoende werkgelegenheid is om deze zoons van kleine bedrijven, die te zijner tijd hun vader zullen opvolgen, tijdelijk tewerk te stellen. Hiervoor komen vooral in aanmerking de bedrijven van 10 ha en groter waarop twee of meer zoons werken. Uit het onderzoek blijkt nu, dat het aantal bedrijven van 1-10 ha met meewerkende zoons bijna driemaal zo groot is als het aantal grote be-

drijven met twee of meer zoons. Er zijn dus op de zandgronden in Nederland veel te weinig grotere bedrijven om de zoons van kleinere bedrijven tijdelijk op te vangen. In Denemarken, waar deze uitwisseling van zoons gebruikelijk is, is de verhouding tussen het aantal kleine en grote bedrijven dan ook veel gunstiger dan op de Nederlandse zandgronden.

De conclusie moet derhalve zijn, dat bij de huidige bedrijfsgroottestructuur de mogelijkheden tot vermindering van de arbeidsbezetting op de kleine bedrijven gering zijn. Op deze bedrijven zal de verhoging van de arbeidsproduktiviteit dan ook vooral moeten worden bereikt door vergroting van de oppervlakte en/of door intensivering.

Op de grotere bedrijven zijn meer mogelijkheden aanwezig tot vermindering van het aantal arbeidskrachten; de gemiddelde arbeidsbezetting op de bedrijven groter dan 10 ha is 2,1 volwaardige arbeidskracht. Een vermindering zou kunnen worden bereikt door een afneming van het aantal zoons, inwonende familieleden en/of vreemde arbeidskrachten. Op bijna $\frac{1}{2}$ van het aantal bedrijven boven 10 ha zijn vreemde arbeidskrachten werkzaam, op ongeveer 1/5 werken twee of meer zoons en op 10% inwonende familieleden.

e. Ontwikkeling van de intensiteit

In de periode 1949-1958 is de bedrijfsvoering belangrijk geïntensiveerd, in hoofdzaak door uitbreiding van de veestapel. Het aantal standaarduren per ha bedroeg in 1948 gemiddeld 430 tegenover 595 in 1957, dit is een stijging met ongeveer 30%. Vooral op de kleinere bedrijven is de bedrijfsvoering in sterke mate geïntensiveerd. Bij een benadering van het vraagstuk van de kleine bedrijven mag men niet uit het oog verliezen, dat het intensiteitsniveau mede bepalend is voor de bedrijfsomvang. Het aantal standaarduren per ha is op de kleinere bedrijven gemiddeld belangrijk hoger dan op de grotere. Voor de bedrijven van 3-5 ha bedroeg dit 780 en voor die van 15-20 ha 530 standaarduren per ha. Ondanks deze verschillen in intensiteit kan men op de zandgronden niet spreken van specialisatie op ook maar enigszins grote schaal. Wel vertoont het gemengde zandbedrijf een variatie in het produktieschema: behalve bedrijven, waarop de rundveehouderij het belangrijkste bedrijfsonderdeel is (Friese Wouden), treft men bedrijven aan met relatief veel varkens, kippen en tuinbouwteelten (kleine bedrijven: Noordbrabant). De verschillen in produktieplan tussen de bedrijven kan men nog het best karakteriseren als varianten op het gemengde bedrijfstype.

Ten aanzien van het produktieplan is namelijk gebleken, dat het bedrijfstype op de zandgronden in 1957 geen specialisatie op een of twee produktierichtingen te zien gaf, ook niet op de kleinere bedrijven. De onvoldoende aanpassing van het aantal standaarduren aan de dichte arbeidsbezetting is op de kleinere bedrijven de oorzaak van een relatief gering arbeidseffect.

Een belangrijke vraag in dit verband is waarom niet meer kleine bedrijven overgaan tot een zeer intensieve bedrijfsvoering. Deze

bedrijven zouden zich dan moeten toeleggen op nog meer kippen en varkens, aangezien de reeds dichte rundveebezetting weinig mogelijkheden meer biedt. Waarom geeft de praktijk dus niet een zodanige specialisering te zien? Liggen hier misschien toch mogelijkheden, die door een intensieve voorlichting en een verruiming van de kredietmogelijkheden gerealiseerd kunnen worden? Zijn wellicht de beperkte afzetmogelijkheden en de grotere risico's oorzaak dat de kleine bedrijven niet zo eenzijdig de richting van kippen en varkens uitgaan?

Op de mogelijkheid door intensivering van de bedrijfsvoering de arbeidsproduktiviteit te verhogen wordt onder f. teruggekomen.

f. De toekomstige positie van het gezinsbedrijf

In het voorgaande is gebleken dat de arbeidsproduktiviteit van alle grootteklassen belangrijk is toegenomen, maar ook dat de verschillen tussen de grootteklassen niet kleiner zijn geworden. De vraag rijst nu tenslotte wat de mogelijkheden tot verdere verhoging van de arbeidsproduktiviteit in het algemeen en tot een sterkere verhoging van de arbeidsproduktiviteit op de kleine bedrijven in het bijzonder zijn. Een verdere stijging van de arbeidsproduktiviteit op de gemengde bedrijven is in beginsel mogelijk door vermindering van het aantal arbeidskrachten en/of door intensivering van het produktieplan en door vergroting van de bedrijfsoppervlakte.

Met recht kan men stellen dat de opvoering van de arbeidsproduktiviteit een voor alle bedrijfstakken dwingende noodzaak is, de landbouw niet uitgezonderd. Hierbij staan de boeren op de kleine bedrijven in verband met de wenselijke vermindering van de verschillen in arbeidsproduktiviteit tussen kleine en grote bedrijven als het ware voor een dubbele taak.

Men kan nu zich afvragen, in hoeverre een verhoging van de arbeidsproduktiviteit zal leiden tot een vergroting van de produktie op de zandgronden. Het lijkt reëel bij de beantwoording van deze vraag rekening te houden met een verdere vermindering van het aantal kleine bedrijven en van de arbeidsbezetting op de grotere bedrijven. Op grond van de tendenties in het verleden kan de afneming van de arbeidsbezetting door voornoemde oorzaken worden geschat op 16% in de komende tien jaren. De verhoging van de arbeidsproduktiviteit wordt dus bij deze berekeningswijze niet alleen bereikt door een uitbreiding van de produktie, maar ook voor een belangrijk deel door een vermindering van het aantal arbeidskrachten.

Men kan nu aannemen, dat - evenals in de afgelopen tien jaar - de arbeidsproduktiviteit met 5% per jaar zal stijgen. Ondanks de veronderstelde afneming van het aantal arbeidskrachten betekent dit voor de zandgronden als geheel dat de rundveestapel met 18%, de varkensstapel met 110% en de pluimveestapel met 100% zal toenemen.

Indien in deze periode bovendien het arbeidseffect op de kleine bedrijven wordt opgetrokken tot het niveau van de bedrijven

van 12-15 ha, dan zal de toeneming van de produktie uiteraard groter zijn. Voor de rundveestapel kan dan in totaal een uitbreiding worden berekend van 21%, voor de varkensstapel van 145% en van de pluimveestapel van 165%. Door deze versnelde stijging van de arbeidsproduktiviteit op de kleine bedrijven wordt de gemiddelde stijging van de produktiviteit op de zandgronden niet 5% per jaar, maar 6,7%.

De vraag of voor deze toeneming van de produktie rendabele afzetmogelijkheden aanwezig zijn is moeilijk te beantwoorden. Wel kan men stellen dat een sterke uitbreiding van de produktie op de kleine bedrijven gepaard moet gaan met specialisering en dat dan door de eenzijdige economische oriëntatie de risico's worden vergroot. Hieruit zou men kunnen concluderen dat vertrek uit de landbouw en vergroting van de bedrijfsoppervlakte te allen tijde een veilige weg betekenen voor het bereiken van de noodzakelijke verhoging van de arbeidsproduktiviteit. Hoe minder men de produktie wil uitbreiden, hoe meer deze verhoging zal moeten worden gerealiseerd door vermindering van het aantal arbeidskrachten en door bedrijfsvergroting.

In dit verband dient de wenselijkheid van bevordering van de mobiliteit van arbeid en grond te worden beklemtoond. In de eerste plaats om de man-land-verhouding te verbeteren. Dit kan gebeuren door overgang van agrarische arbeidskrachten naar niet agrarische beroepen en door de vrijkomende grond te gebruiken voor vergroting van bedrijven. Bovendien zal het van belang zijn aandacht te besteden aan het tijdelijk gaan werken van zoons van kleine bedrijven op grote bedrijven en aan de vermindering van het aantal zoons op die grotere bedrijven, waar er twee of meer meewerken. Wellicht kan ook een grotere mobiliteit van de grond een bijdrage van betekenis leveren bij de overgang van het eenmansbedrijf naar het vader-zoon-bedrijf.

Tenslotte nog een enkele opmerking over de bedrijfsvergroting. Bij de vraag tot welke oppervlakte kleine bedrijven moeten worden vergroot is - gezien de voortdurende afneming van het aantal landarbeiders en de alom te beluisteren eis dat het gezinsbedrijf de kurk moet blijven waarop de landbouw drijft - het aantal gezinsarbeidskrachten een limiterende grootheid. Gaat men hiervan uit, dan rest slechts de vraag, wat onder een gezond gezinsbedrijf moet worden verstaan. Voor de bepaling van de grootte van het bedrijf kan men uitgaan van een arbeidsbezetting, die wordt gevormd door het bedrijfshoofd en zijn opvolger. De arbeidsbezetting zal dan - afhankelijk van de prestatie in verband met leeftijd en eventuele nevenwerkzaamheden - variëren tussen 1,5 en 2 volwaardige arbeidskrachten. In verband met de gezinscyclus zal de arbeidsbezetting evenwel op een deel van de bedrijven tijdelijk of duurzaam uit één persoon bestaan, namelijk het bedrijfshoofd. Het lijkt dan ook gewenst om een deel van de te kleine eenmansbedrijven te vergroten tot volwaardige eenmansbedrijven.

Is de arbeidsbezetting vastgesteld, dan kan bij een bepaald bedrijfsplan en een bepaalde wijze van werken (arbeidsverbruik)

de corresponderende bedrijfsgrootte in ha worden berekend. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat het hierbij niet gaat om het aangeven van een nauwkeurige oppervlakte, maar veel meer om de vaststelling van een vrij ruim project - in alle drie bepalende factoren zit immers een aanzienlijke speelruimte - waarbinnen een doelmatige organisatie van het bedrijf mogelijk is. In de tweede plaats dient te worden opgemerkt, dat op langere termijn gezien de ten aanzien van de bedrijfsvergroting genomen maatregelen geen blijvende oplossing behoeven te betekenen. Een bedrijfsgrootte die thans sociaal en economisch verantwoord wordt geacht, kan dit in de toekomst in mindere mate zien als gevolg van de voortschrijdende technische ontwikkeling en de economische groei. Het lijkt daarom gewenst, zo mogelijk, bij bedrijfsvergroting op deze ontwikkeling te anticiperen. De wijziging in de combinatie van produktiefactoren kan zich dan vooreerst binnen het bestaande bedrijf voltrekken.

De wijze waarop en de mate waarin men het vertrek uit de landbouw en de vergroting van de bedrijven wil stimuleren, dan wel de produktieomvang en de produktierichting veranderen en in het algemeen de produktieomstandigheden verbeteren, is een kwestie van beleid, met name van structuurbeleid. Het onderzoek beoogt alleen aanknopingspunten te geven voor en consequenties te laten zien van een bepaald beleid.

§ 3. Bedrijfsgrootte en inkomen

Inleiding

In Nederland is op verschillende wijzen getracht om de samenhang tussen bedrijfsgrootte en inkomen te onderzoeken.

De gevolgde methoden, die overigens niet als alternatieve wijzen van onderzoek mogen worden beschouwd, maar die elkaar in vele opzichten aanvullen, zijn globaal in drie categorieën te onderscheiden.

1. Het bijhouden van boekhoudingen op naar type en grootte vergelijkbare en naar oppervlakte verschillende bedrijven en de vergelijking van de gemiddelde bedrijfsuitkomsten in verschillende oppervlaktegroepen.
2. Statistische analyse van boekhoudgegevens.
3. Ontwerpen van bedrijfsmodellen, waarbij met behulp van begrotingen of lineaire programmering de invloed van wijzigingen in de bedrijfsoppervlakte op bedrijfsplan en bedrijfsuitkomsten wordt nagegaan.

Voorafgaande aan de bespreking van het verband tussen bedrijfsgrootte en inkomen moet de vraag worden opgeworpen hoe het begrip bedrijfsgrootte moet worden gemeten en welk inkomensbegrip voor het nagaan van het verband tussen inkomen en bedrijfsgrootte het doelmatigste moet worden geacht.

De kern van het bedrijfsgroottevraagstuk ligt in het bestaan van ondoelmatige verhoudingen bij de samenvoeging van de produktiemiddelen, welke veroorzaakt worden doordat er slechts een beperkte vrijheid bestaat bij de keuze van het niveau van aanwending van sommige produktiemiddelen. Deze beperkte vrijheid kan een gevolg zijn van de ondeelbaarheid van bepaalde produktiemiddelen (b.v. de omvang van de vaste arbeidsbezetting of de exploitatie van grotere werktuigen en machines) of van factoren van b.v. juridische en sociologische aard (starheid van het bedrijfsoppervlaktepatroon als gevolg van juridische en sociologische factoren en starheid van de minimale omvang van de uit boer en medewerkende gezinsleden bestaande arbeidsbezetting).

Voor het nagaan van de relatie tussen inkomen en bedrijfsgrootte van een bepaald bedrijfstype en een bepaald gebied is de oppervlakte de beste maatstaf voor de bedrijfsgrootte.

De oppervlakte is wel het belangrijkste knelpunt in het nastreven van doelmatige verhoudingen, in het bijzonder voor het bereiken van een gunstig arbeidseffect.

Door het opnemen van niet aan de grond gebonden produktierichtingen (b.v. pluimveehouderij en varkenshouderij op basis van aangekocht voer), door intensiever grondgebruik (verbouw van per hectare veel arbeid vragende gewassen, of opvoering van de veebezetting per ha) of door het uitoefenen van een nevenberoep kan de zwaarte van dit knelpunt worden verlicht.

Daar deze aanpassingsmogelijkheden voor verschillende bedrijfstypen en gebieden zullen verschillen, is de bedrijfsoppervlakte geen goed criterium om bedrijven op verschillende grondsoort of verschillende gebieden naar bedrijfsomvang te vergelijken.

Het doel van een landbouwbedrijf zal in hoofdzaak zijn een zo hoog mogelijk inkomen voor de boer of voor het gezin. Van dit gezichtspunt uit bezien zou het meest aantrekkelijke zijn het gezinsinkomen of het arbeidsinkomen van de boer als criterium voor de hoogte van het inkomen te houden.

De verschillen in hoogte van het inkomen van de boer of van het gezinsinkomen op bedrijven van verschillende grootte worden echter in sterke mate bepaald door de rentabiliteit van het landbouwbedrijf in het algemeen. Naarmate de rentabiliteit hoger is zal het gemiddelde arbeidsinkomen per volwaardige arbeidskracht hoger liggen en omgekeerd.

Indien het gemiddelde inkomen per volwaardige arbeidskracht hoger is dan de arbeidskosten per betaalde arbeider zal het inkomen van de boer de neiging hebben hoger te zijn naarmate het bedrijf groter is en in ruimere mate gebruik maakt van betaalde arbeidskrachten. Als het omgekeerde het geval is zal uitsluitend als gevolg hiervan het inkomen van de boer op de grote bedrijven de neiging hebben lager te zijn dan op kleine bedrijven, hoewel

dit natuurlijk kan worden gecompenseerd door tegengesteld werkende tendenties.

Het verloop van de hoogte van het arbeidsinkomen van de boer of van het gezinsinkomen bij het toenemen van de bedrijfsoppervlakte is dus sterk afhankelijk van het niveau van de bedrijfsuitkomsten in de periode, waarin de vergelijking wordt uitgevoerd.

Om deze factor uit te schakelen kan als maatstaf voor de hoogte van het inkomen het arbeidsinkomen per volwaardige arbeidskracht worden genomen.

Voor bedrijven, waarop in hoofdzaak één produkt wordt voortgebracht kan ook de kostprijs als maatstaf dienen.

Het bezwaar van beide laatste maatstaven is, dat zij niet corresponderen met het doel dat het bedrijf nastreeft. Zij geven slechts een indicatie bij welk niveau van resp. de arbeidslonen en opbrengstprijzen bij de verschillende bedrijfsoppervlakten nog een lonende exploitatie mogelijk zal zijn bij gelijkblijvend bedrijfsplan.

Bij het in Nederland verrichte onderzoek zijn alle drie genoemde maatstaven wel gebruikt.

a. Boekhoudingen

Het Landbouw-Economisch Instituut heeft ± 2.700 bedrijven in administratie. Deze bedrijven zijn in groepen ingedeeld naar bedrijfstype, landbouwgebied en indien de spreiding in de oppervlakte en het aantal bedrijven dit toelaten, in oppervlaktegroepen. Het bedrijfsresultaat wordt uitgedrukt in het arbeidsinkomen van de boer en het netto-overschot (arbeidsinkomen van de boer minus gewaardeerde beloning voor door de boer verrichte handenarbeid). Voor de kleine gemengde bedrijven wordt ook het gezinsinkomen vermeld.

De gemiddelde uitkomsten per groep van bedrijven worden jaarlijks gepubliceerd [1]. Een samenvatting van de resultaten van enige landbouwgebieden en bedrijfstypen, ingedeeld in oppervlaktegroepen is gegeven in bijlage 1. De boekhoudingen worden in hoofdzaak bijgehouden ten dienste van het kostprijsonderzoek. Het zijn alle bedrijven, waarvan de boer geen nevenberoepen vervult en die voldoen aan zekere eisen wat betreft vakbekwaamheid van de boer en doelmatige bedrijfsvoering.

De gegevens zijn als gevolg hiervan niet representatief voor de Nederlandse landbouw wat betreft bedrijfsgrootte.

Door het Centraal Bureau van de Statistiek wordt jaarlijks een overzicht gepubliceerd van de bedrijfsuitkomsten van ± 5.000 landbouwbedrijven, die in administratie zijn bij de landbouwboekhoudbureaus [2]. In dit overzicht zijn slechts bedrijven opgenomen, waarvan de boer het hoofdberoep landbouwer heeft. Bij de verzameling van deze gegevens is representiviteit naar bedrijfstype, landbouwgebied en bedrijfsoppervlakte nagestreefd. Doordat de bedrijfskeuze is beperkt tot de deelnemers van boekhoudbureaus moet het echter waarschijnlijk worden geacht, dat ook deze statis-

1) De noten 1) tot en met 13) in deze paragraaf verwijzen naar de literatuurlijst in bijlage 8.

tiek betrekking heeft op de betere bedrijven.

De bedrijven zijn per landbouwgebied en provincie ingedeeld in oppervlaktegroepen. Slechts in enkele gevallen wordt ook een indeling naar bedrijfstype gegeven. Er wordt bij de weergave van de resultaten een ander inkomensbegrip gehanteerd dan bij het Landbouw-Economisch Instituut (zie bijlage 2, waarin enige resultaten uit deze statistiek zijn samengevat).

Tenslotte worden er in de IJselmeerpolders nog ± 150 bedrijven geëxploiteerd door de Staat met het doel gegevens te verzamelen en ervaringen op te doen ten dienste van de inrichting van de nieuwe polders en het beheer van de reeds in exploitatie zijnde gebieden. De resultaten van deze bedrijven die zijn ingedeeld naar bedrijfstype en oppervlakte worden jaarlijks gepubliceerd in statistische overzichten [3], die op dezelfde wijze zijn opgezet als de door het Landbouw-Economisch Instituut gepubliceerde overzichten.

Enige uitkomsten van deze bedrijven zijn samengevat in bijlage 3.

b. Statistische analyse van boekhoudgegevens

Op basis van de boekhoudgegevens van het Landbouw-Economisch Instituut zijn tal van statistische onderzoekingen gedaan naar de samenhang tussen bedrijfsgrootte en inkomen.

Aanvankelijk werden hierbij de bedrijven ingedeeld naar bedrijfsoppervlakte en werden de verschillen in inkomen bezien, voor zover deze samenhingen met de bedrijfsoppervlakte.

Een voorbeeld van deze werkwijze is een onderzoek van ir. H. Dijkstra en A. de Winter [4], waarbij de invloed van de bedrijfsoppervlakte op de factoren, die de hoogte van het arbeidsinkomen van de boer bepalen werd nagegaan, om op deze wijze een verklaring te vinden voor de verschillen in arbeidsinkomen, die samenhangen met de bedrijfsoppervlakte. In bijlage 4 zijn enige resultaten van dit onderzoek samengevat. Een ander voorbeeld van een soortgelijk onderzoek is te vinden in een publikatie van het Rijkslandbouwconsulentschap te Sneek [5].

Door de indeling naar oppervlakte wordt de spreiding in de bedrijfsuitkomsten, die niet samenhangt met de oppervlakte, veronachtzaamd en de invloed van andere factoren onderdrukt.

Dit is in het bijzonder het geval bij vergelijking van de gemiddelde uitkomsten per oppervlaktegroep, zoals bij de genoemde onderzoekingen en bij de publikatie van de gemiddelde uitkomsten per oppervlaktegroep in de behandelde overzichten van bedrijfsuitkomsten wordt gedaan.

In veel gevallen is gebleken, dat de samenhang tussen bedrijfsoppervlakte en inkomen betrekkelijk zwak is en de bedrijfsoppervlakte niet de belangrijkste verklaring vormt voor de verschillen in inkomen.

Hamming [6] vond bij een analyse, die gericht was op de ver-

klaring van verschillen in de kostprijs van de melk op Friese weidebedrijven in 1953/54 twee belangrijke oorzaken voor kostprijsverschillen: de omvang van de arbeidsbezetting per grootveeëenheid en de primaire produktie per grootveeëenheid (primaire produktie = opbrengst van melk + omzet en aanwas - kosten van aangekocht voer). Uit deze twee oorzaken kon nagenoeg de gehele kostprijsvariantie worden verklaard.

Bij de voor dit onderzoek toegepaste methode van de factoranalyse wordt getracht ketens van samenhangen op te sporen, die de verschillen in bedrijfsstructuur en bedrijfsresultaten en de samenhangen daartussen beschrijven en verklaren onafhankelijk van een vooraf gekozen indelingscriterium.

Uit dit onderzoek bleek dat althans in het jaar 1953/54 de primaire produktie per grootveeëenheid in het geheel niet gekoppeld was aan de oppervlakte en dat de arbeidsbezetting per grootveeëenheid slechts gedeeltelijk samenhing met de bedrijfsoppervlakte.

Liberg en Hamming pasten de factoranalyse ook toe bij een onderzoek op ± 200 gemengde zandbedrijven, grotendeels gelegen in het oppervlaktetraject van 4 - 20 ha, over 4 jaren [7]. Op deze bedrijven, waar niet aan de grond gebonden produktierichtingen als varkenshouderij en pluimveehouderij een grote plaats innemen, bleek het verband tussen de bedrijfsoppervlakte en het arbeidsinkomen per volwaardige arbeidskracht zeer zwak te zijn (de correlatiecoëfficiënt bedroeg 0,17).

Ook hier worden twee oorzakencomplexen gevonden, die de verschillen in arbeidsinkomen per man volkomen verklaarden: het arbeidseffect (de omvang van de verrichte werkzaamheden per arbeidskracht) en het opbrengstniveau in de verschillende produktierichtingen (aansprakelijk voor resp. 55% en 45% van de variantie van het arbeidsinkomen per man).

Geen van beide toonden veel samenhang met de bedrijfsoppervlakte.

De verschillen in arbeidseffect bleken vooral samen te hangen met het aantal meewerkende gezinsleden. Er is reden om te veronderstellen, dat deze bedrijven zich slecht aanpassen aan de wisselende omvang van de arbeidsbezetting, die een gevolg is van de gezinscyclus. In het onderzochte materiaal was slechts een zwakke neiging te onderkennen, dat kleine bedrijven in dit opzicht meer moeilijkheden hebben dan grote bedrijven.

De door het Landbouw-Economisch Instituut aangehouden criteria bij de bedrijfskeuze zijn echter ongetwijfeld op deze conclusies van invloed geweest.

c. Begrotingen en lineaire programmering

Behalve door statistisch onderzoek is ook getracht met behulp van bedrijfsmodellen de invloed van de bedrijfsgrootte te onderzoeken.

Bij deze aanpak wordt met behulp van begrotingen of lineaire

programmering nagegaan en beschreven, welke bedrijfsuitrusting, welk bedrijfsplan en welke bedrijfsuitkomsten bij verschillende bedrijfsoppervlakten mogen worden verwacht.

Vaak zijn deze begrotingen gericht op het bepalen van de minimale bedrijfsoppervlakte, waarbij nog een lonende exploitatie mogelijk moet worden geacht, b.v. voor gebieden waar een ruilverkaveling in het voornemen ligt. Een voorbeeld hiervan zijn de onderzoekingen van Kolhoop [8] over de komgronden, het rivierkleigebied tussen de grote rivieren in het centrum van Nederland.

Kolhoop begrootte de bedrijfseconomische mogelijkheden en de minimale bedrijfsgrootte in dit gebied bij verschillende veronderstellingen ten aanzien van bedrijfsopzet en technische mogelijkheden. Veldhuis deed ongeveer hetzelfde voor het ruilverkavelingsgebied Neer in Limburg [9].

Van Riemsdijk en Hoornsman [10] begrootten de bedrijfsuitkomsten voor bedrijven van verschillende grootte in de Noordoostpolder, waarbij zij zich wat betreft bedrijfsuitrusting en bedrijfsplan baseerden op gemiddelde cijfers van reeds in exploitatie zijnde bedrijven. Met behulp van de uitkomsten van deze begrotingen werd het verband tussen arbeidsinkomen en bedrijfsoppervlakte nagegaan voor de nieuwe polders en werden de voordelen en nadelen van verschillende bedrijfsoppervlakten besproken.

Van Riemsdijk gebruikte een soortgelijke methode om de invloed van de bedrijfsoppervlakte op bedrijfsuitrusting, bedrijfsplan en inkomen op Friese weidebedrijven te onderzoeken [11].

Hij ging na of zich tussen bedrijven met verschillende bedrijfsoppervlakte significante verschillen voordoen t.a.v. prijzen van produktiemiddelen en produkten, het produktieplan, de fysieke opbrengsten en het bijbehorende verbruik van produktiemiddelen.

Voor zover er zich verschillen voordeden werd tevens bepaald welke invloed deze hadden op de rentabiliteit.

Op basis van de uitkomsten van dit onderzoek werden bedrijfsmodellen ontworpen, met behulp waarvan de hoogte van het arbeidsinkomen van de boer bij verschillende bedrijfsoppervlakte werd bepaald (bijlage 5 geeft een samenvatting van de resultaten van dit onderzoek).

Op het Landbouw-Economisch Instituut wordt de laatste jaren lineaire programmering toegepast voor onderzoek van de invloed van de bedrijfsoppervlakte.

Mol [12] ontwierp een bedrijfsmodel voor een gemengd bedrijf in Drente, waarop hij bij een bepaalde uitrusting van het bedrijf met arbeid en werktuigen de oppervlakte liet variëren en op deze wijze het verband tussen bedrijfsoppervlakte, bedrijfsplan en arbeidsinkomen van de boer naging bij gelijkblijvende bedrijfsuitrusting. De Veer [13] deed hetzelfde voor een Noordhollands weidebedrijf, waarbij hij echter vier verschillende bedrijfsuitrustingen onderscheidde (de grafiek van bijlage 6 geeft een inzicht in de resultaten van dit onderzoek).

Ten behoeve van de planning van de IJselmeerpolders wordt

door De Veer en Louwes een hele reeks van dergelijke bedrijfsmodellen uitgewerkt, met behulp waarvan voor een groot bedrijfsoppervlaktetraject (15-70 ha) een prognose wordt gegeven van de omvang van de arbeidsbezetting, de bedrijfsuitrusting, het bedrijfsplan en de hoogte van het arbeidsinkomen van de boer en per volwaardige arbeidskracht op bedrijven van verschillende grootte bij de voor de toekomst te verwachten prijsverhoudingen en stand van de techniek. De uitkomsten van dit onderzoek, voor zover deze betrekking hebben op akkerbouwbedrijven van 15-25 ha zijn reeds gepubliceerd [14] (zie bijlagen 7 en 8).

HOOFDSTUK VII

FINANCIERING EN INVESTERINGEN

1. De verrichte onderzoekingen

Over de investeringen in en de financiering van landbouwbedrijven is slechts een beperkt aantal studies van enigszins diepgaand karakter beschikbaar.

Voor de financiering van landbouwbedrijven werd in 1952 door het L.E.I. een uitvoerig onderzoek ingesteld, waartoe de gegevens van een groot aantal bedrijven verzameld en bewerkt werden. In 1957 had van dat onderzoek een herhaling plaats. Beide L.E.I.-onderzoeken waren vooral gericht op de financiering van de afzonderlijke landbouwbedrijven. Zo werd aandacht besteed aan de gemiddelde verhouding van eigen en vreemd vermogen en aan de spreiding in dit gegeven. Voorts aan de mate waarin de duurzame produktiemiddelen door op lange termijn ter beschikking staande middelen worden gedekt, aan de herkomst van het vreemde vermogen en aan de mate waarin - al of niet na het opnemen van kredieten tegen zakelijke zekerheden - gelden beschikbaar zijn voor het doen van investeringen of andere uitgaven (bestedingsruimte).

Naast en ten dele steunende op deze onderzoekingen werd in 1957-1960 een studie van de financiering van het agrarische bedrijfsleven in Nederland gemaakt door een commissie, ingesteld door de Nederlandse landbouworganisaties en door de beide centrale coöperatieve landbouwkredietbanken.[1] Deze studie was in het bijzonder gericht op de vraag of de werking van het in het boerenleenbankwezen georganiseerde landbouwkrediet in overeenstemming kan worden geacht met de bestaande en in de toekomst te verwachten financieringsbehoeften. Het rapport van de commissie behandelt de financiering van land- en tuinbouwbedrijven en geeft een beschrijving van organisatie en beleid van de instellingen, die zich in het bijzonder op de agrarische kredietverlening hebben toegelegd; voorts de resultaten van een opiniepeiling naar de bij boeren en tuinders levende opvattingen over het landbouwkrediet, en tenslotte de in de toekomst te verwachten vraag naar en het aanbod van financieringsmiddelen.

Uiteraard in nauwe relatie tot de ontwikkeling van financiering en investeringen staat de ontwikkeling van het inkomen in de agrarische bedrijven. Voor dit aspect zijn gegevens beschikbaar in de vorm van de jaarlijks door het L.E.I. gepubliceerde overzichten van de rentabiliteit van de verschillende typen agrarische bedrijven. In het bestek van dit hoofdstuk, dat gewijd is aan de vermogensaspecten (investeringen en schuldpositie), zal het inkomensaspect echter buiten beschouwing blijven.

---

1) De Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank te Utrecht en de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven.

2. Resultaten van de onderzoekingen

a. De beide L.E.I.-onderzoekingen naar de financiering van landbouwbedrijven

Het in deze onderzoekingen verwerkte materiaal is verkregen uit de fiscale boekhoudingen van ruim 5.000 bedrijven, alle groter dan 4 ha.

Solvabiliteit

De solvabiliteit was gunstig. Slechts bij 3 °/oo van de bedrijven werd geconstateerd dat deze hun schulden bij eventuele liquidatie niet zouden kunnen betalen.

Eigen vermogen

Bij de helft van het aantal bedrijven bleek het totaal van de activa zowel in 1952 als in 1957 voor ten minste 87% met eigen vermogen gefinancierd te zijn. Weliswaar was in 1957 de absolute hoogte van de schulden toegenomen, per ha van f.670,- in 1952 op f.890,- in 1957, de hoogte van het percentage eigen vermogen bleef evenwel gelijk door een gestegen waarde van grond en gebouwen in de periode 1952-1957.

Tabel 21 geeft een frequentieverdeling van het percentage eigen vermogen voor pacht- en eigenaarsbedrijven bij verschillende leeftijdsgroepen waartoe de bedrijfshoofden behoren.

Tabel 21

FREQUENTIEVERDELING VAN HET PERCENTAGE EIGEN VERMOGEN

Leeftijd van het bedrijfshoofd	Eigenaarsbedrijven (80-100% eigendom), van deze bedrijven heeft			Pachtbedrijven (0-20% eigendom), van deze bedrijven heeft		
	1/6	3/6	5/6	1/6	3/6	5/6
	een percentage gelijk aan of groter dan			een percentage gelijk aan of groter dan		
20-29 jaar	-	-	-	91	66	41
30-39 jaar	90	68	45	95	80	54
40-49 jaar	95	78	55	96	89	65
50-59 jaar	97	88	66	97	91	74
≥ 60 jaar	98	88	67	97	92	75

In het rapport van 1957 is voorts een poging gedaan een norm voor het percentage eigen vermogen vast te stellen. Op grond van bepaalde overwegingen en uitgangspunten werd voor pachtbedrijven een percentage van 75 en voor eigenaarsbedrijven een percentage van 65 vastgesteld. Aan deze norm bleek de meerderheid van de bedrijven te voldoen. Slechts bij 29% van de pachtbedrijven en bij 22% van de eigenaarsbedrijven was dit niet het geval.

Mate waarin investeringen in duurzame activa gedekt zijn door op lange termijn ter beschikking staand vermogen

In 1952 bleek 81% der bedrijven aan de eis van een goede financiering (volledige dekking) te voldoen. In 1957 was dit percentage gestegen tot 90. Niet in alle gebieden was de situatie gelijk; zo waren de weidebedrijven in de provincies Utrecht en Friesland in het algemeen minder goed gefinancierd. Volgens tabel 22 was de situatie op eigenaarsbedrijven minder gunstig dan op pachtbedrijven en op bedrijven van jonge boeren minder gunstig dan op die van oudere boeren.

Tabel 22

DEKKING VAN DE DUURZAME INVESTERINGEN DOOR HET VOOR LANGE TERMIJN BESCHIKBARE VERMOGEN
(voorjaar 1957)

	Percentage bedrijven van type [1]		
	a	b	c
Gepachte grond: 0-19%	90	89	48
20-39%	89	88	50
40-59%	90	89	58
60-79%	89	88	56
80-100%	91	90	72
Leeftijd van het bedrijfshoofd: 20-29 jaar	87	86	42
30-39 jaar	88	88	48
40-49 jaar	89	88	59
50-59 jaar	92	91	66
≥ 60 jaar	93	91	66

1) Type: a. bedrijven, waarvan de duurzame investeringen gedekt zijn door eigen kapitaal + schulden op lange termijn;

b. bedrijven, waarvan de duurzame investeringen + de vorderingen op lange termijn gedekt zijn door eigen vermogen + schulden op lange termijn;

c. bedrijven, waarvan de duurzame investeringen gedekt zijn door eigen vermogen.

Langlopende schulden

Bijna de helft van de totale langlopende schuld blijkt te zijn opgenomen bij familieleden (49%). Daarop volgen de boerenleenbanken met 19%, overige banken, verzekeringsmaatschappijen enz. met tezamen 17% en particulieren met 15% van de totale schuld.

Overigens was in 1952 ruim een derde van het aantal bedrijven geheel vrij van schuld op lange termijn.

Liquiditeit

Bij 90% van de bedrijven waren de kortlopende schulden gedekt door aanwezige liquiditeiten en vorderingen op korte termijn, of wel was de mogelijkheid aanwezig door het opnemen van krediet tegen zakelijke zekerheid deze dekking tot stand te brengen. De ongunstigste verhoudingen kwamen voor in de weidestreken en vooral bij de grotere bedrijven en bij jonge pachters.

Bestedingsruimte

Bij het onderzoek van 1952 bleek ongeveer een vierde deel van alle bedrijven in het geheel niet tot het doen van investeringsuitgaven in staat.

Van alle eigenaarsbedrijven had de helft ten minste f.1.300,- per ha beschikbaar, van alle pachtbedrijven was dat f.300,-. In 1957 waren deze bedragen resp. f.2.100,- en f.500,-.

Grote bedrijven waren minder gunstig dan kleinere en bedrijven van jonge boeren minder gunstig dan bedrijven van oudere boeren. Bij de berekening van de bedragen is uitgegaan van de aanwezige liquide middelen, vermeerderd met de op basis van de gebruikelijke zakelijke zekerheden (grond en gebouwen) verkrijgbare kredieten.

b. Het rapport van de Commissie Landbouwkrediet [1)]

Het kredietapparaat

In Nederland zijn ruim 1300 plaatselijke boerenleenbanken werkzaam. Deze banken zijn voor het overgrote deel georganiseerd in twee centrale banken.

De kredietverlening geschiedt tegen zakelijke of tegen persoonlijke zekerheid. Indien een kredietnemer geen zekerheden kan geven, kan hij onder bepaalde omstandigheden een beroep doen op enkele door de Overheid in het leven geroepen instituten, die zich in dat geval tegenover de boerenleenbank garant stellen.

Een zodanig instituut is in de eerste plaats het Borgstellingsfonds voor de landbouw, dat per ultimo 1958 voor 47 miljoen gulden aan garanties had uitstaan. In de tweede plaats een aantal provinciale waarborginstituten, die aanvullend zijn ten opzichte van het Borgstellingsfonds en hun werkterrein in de tuinbouwsector vinden.

Kapitaalgoederenvoorraad en financiering daarvan

De waarde van de kapitaalgoederenvoorraad bedroeg ultimo 1957 ongeveer 15,4 miljard gulden. Hiervan was 14 miljard in gebruik bij de landbouwbedrijven, het resterende bij de tuinbouwbedrijven. Tabel 15 geeft in balansvorm een beeld van de verdeling over de verschillende debetposten alsmede van de financiering ervan.

1) "Het landbouwkrediet in Nederland", 's-Gravenhage, 1960.

Toekomstige investeringen en financiering ervan

Voor de periode 1958 t/m 1967 heeft de Commissie Landbouwkrediet een prognose opgesteld omtrent te verwachten vraag en aanbod van financieringsmiddelen.

De vraag naar financieringsmiddelen werd gesteld op 590 miljoen gulden per jaar, voortvloeiende uit enerzijds de te verwachten investeringen (430 miljoen, waarvan in grond, gebouwen en plantopstanden 150 miljoen, in dode inventaris 250 miljoen, in veestapel en voorraden 30 miljoen gulden) en anderzijds uit bedrijfsvergroting en bedrijfsoverneming, doordat financieringsmiddelen aan de landbouw zullen worden onttrokken (160 miljoen gulden).

Tabel 23

KAPITAALGOEDERENVOORRAAD VAN DE INDIVIDUELE LANDBOUWBEDRIJVEN 1957

Kapitaalgoederen en financiering ervan, in miljoenen guldens

debet		credit	
Grond	5.000	Verpachte grond	2.700
Gebouwen en dode inventaris	5.400	Verpachte gebouwen	1.000
Veestapel	3.000	Door eigenaren-gebruikers en pachters gefinancierd met behulp van:	
Voorraden	600	eigen vermogen	8.135
		leningen van:	
		familieleden	850
		overige particuliere personen	300
		boerenleenbanken	430
		spaarbanken en institutionele beleggers	200
		de Overheid	60
		de algemene banken	25
		leveranciers	300
	14.000		14.000

Ten aanzien van het aanbod van financieringsmiddelen verwacht de commissie dat 250 miljoen kan worden gefinancierd uit afschrijvingen, zodat voor de investeringen 180 miljoen en ter vervanging van het aan de landbouw onttrokken kapitaal 160 miljoen gulden moet worden aangetrokken; in totaal dus 340 miljoen gulden.

Het is echter niet onredelijk te veronderstellen dat ongeveer de helft van de investeringen gefinancierd zal worden uit eigen besparingen, zodat dan slechts 250 miljoen gulden behoeft te worden aangetrokken. Hiervan zullen de boerenleenbanken ongeveer 100 miljoen voor hun rekening kunnen nemen, de overige 150 miljoen moet dan komen van institutionele beleggers en particulieren (gesteld op 80 miljoen) en van familieleden. Gevaren die voor de voorziening met financieringsmiddelen kunnen dreigen zijn het losser worden van familiebanden, toenemende trek uit het platteland en in betekenis afnemen van de pacht.

SLOTBESCHOUWING

Het voorgaande overziende menen wij te mogen constateren dat de landbouw en met hem het platteland in beweging zijn en dat beide zoeken naar een nieuw evenwicht om zich staande te kunnen houden.

In de eerste plaats is het in dit opzicht verhelderend om de bedrijfstak landbouw te plaatsen tegen de achtergrond van de economische situatie van ons land. In een lange periode voor de Tweede Wereldoorlog zien wij dat de situatie op de arbeidsmarkt bijna voortdurend gekenmerkt is geweest door een teveel aan arbeidskrachten; de uitbreiding van de werkgelegenheid hield geen gelijke tred met de sterk toenemende beroepsbevolking. Vandaar ongetwijfeld dat zoveel aandacht werd besteed aan een mogelijke uitbreiding van de werkgelegenheid in de landbouw. De intensiveringsfase waarin de landbouw verkeerde en het ontstaan van nieuwe kleine bedrijven door splitsing van bestaande bedrijven en ontginning van woeste grond werkten ongetwijfeld deze gedachte in de hand. Toch is de uitbreiding van het aantal werkenden in de landbouw in de periode 1909-1947 niet groot geweest.

Na 1947 wijzigt zich de situatie volkomen. De krachtige industriële ontwikkeling in Nederland heeft het in de naoorlogse periode mogelijk gemaakt de sterk toegenomen beroepsbevolking werk te verschaffen, ondanks de voortschrijdende mechanisatie, waardoor in de landbouw de beroepsbevolking drastisch is gedaald.

Het regionale industrialisatiebeleid beoogt in de diverse plattelandsgebieden werkloosheid te voorkomen of op te heffen en bovendien de economische structuur te verbreden en de infrastructuur te verbeteren. Uit de summier beschreven veranderingen in de economische structuur van het platteland mag men concluderen dat zich niet alleen in de landbouw belangrijke structurele veranderingen voltrekken, maar dat het gehele platteland in beweging is en dat dit zal leiden tot een steeds grotere economische en sociale ontsluiting; met andere woorden tot een toenemende integratie van de landbouw met de niet-agrarische bedrijfstakken en van het platteland met de stedelijke samenlevingen. In feite wordt het platteland van twee kanten "aangevallen". Van binnenuit door de structurele veranderingen in de landbouw met onder meer als gevolg een aanzienlijke vermindering van de agrarische bevolking. Van buitenaf door de toenemende industrialisatie met onder meer als gevolg een toeneming van het aantal inwoners in vele plattelandsgemeenten. Het spreekt wel vanzelf dat deze globaal aangeduide ontwikkeling van gebied tot gebied tot grote verschillen leidt. Men denke eens aan de overwegend agrarische plattelandsgemeenten, de min of meer geïndustrialiseerde plattelandsgemeenten (met of zonder forensisme over korte afstand) en aan de gebieden, gelegen binnen de invloedssfeer van grote industriële centra met dikwijls een belangrijk forensisme over lange afstand. De mate waarin het zielental van de diverse gebieden

toe- of afneemt en het al of niet voorkomen van werkloosheid vinden in deze verschillen in economische structuur grotendeels hun verklaring. Een tweede belangrijke ontwikkelingstendentie in verschillende plattelandsgebieden is de verschuiving, die zich voltrekt in de aard van de bewoning. De grotere kernen groeien namelijk ten koste van de verspreide bebouwing en van de kleine kernen. Deze ontwikkeling zou erop kunnen wijzen dat men voor het platteland in grotere eenheden moet gaan denken. Hieruit kan eventueel een dorpenplan resulteren met specifieke functies voor grotere kernen en een intensieve samenwerking tussen de kleine en grote kernen.

De landbouw wordt na de Tweede Wereldoorlog geconfronteerd met het feit dat een verhoging van de arbeidsproduktiviteit niet meer in de eerste plaats moet worden gezocht in hogere stofopbrengsten per ha en per dier, maar moet worden gezocht in een vermindering van het aantal arbeidskrachten. Aangezien de arbeidsbezetting in de landbouw niet op zichzelf staat, maar nauw verband houdt met andere elementen van de agrarische structuur, zien wij na de oorlog in het landbouwbeleid in ons land de belangstelling voor structurele vraagstukken toenemen. Men kan zelfs stellen dat zich langzamerhand in ons land en in vele andere landen naast het markt- en prijsbeleid een structuurbeleid begint af te tekenen, een structuurbeleid dat vooral gericht is op een andere combinatie van produktiefactoren, met name op een wijziging van de man-land-ratio, met als doel verhoging van de arbeidsproduktiviteit. In dit verband is het van belang dat grote aandacht wordt besteed aan de arbeidsaanwending (mechanisatie, arbeidsmethoden en gebruik van loonwerkers), aan een bevordering van de afvloeiing van agrarische arbeidskrachten, aan het onderwijs en de beroepskeuzevoorlichting van de agrarische jeugd, aan een vergroting van de bedrijfsoppervlakte en aan het scheppen van produktieomstandigheden, die de arbeidsbehoefte verminderen, de mechanisatie bevorderen en een beter produktieplan mogelijk maken.

In de akkerbouwsector is de arbeidsproduktiviteit reeds sterk gestegen, al zijn er ongetwijfeld verschillen tussen de diverse gebieden, en deze stijging gaat nog steeds door. Verwacht mag worden dat ook in de melkveehouderij wijzigingen zullen gaan optreden, die het best kunnen worden gekarakteriseerd door een groter aantal koeien dat per man wordt gehouden. Ook in de andere takken van de veehouderij is een belangrijke stijging van de arbeidsproduktiviteit waar te nemen. Deze ontwikkeling leidt tot lagere produktiekosten, hetgeen door onderzoek en voorlichting over de gehele linie sterk wordt bevorderd. In hoeverre deze voortgaande verhoging van de arbeidsproduktiviteit op de gemengde bedrijven zal leiden tot bedrijfsvereenvoudiging, moet worden afgewacht. Ongetwijfeld verdient dit vraagstuk de grootste aandacht.

Het arsenaal van middelen waarmee in de diverse landen het structuurbeleid wordt gevoerd is zo uitgebreid en zo gevarieerd,

dat het inderdaad de moeite zou lonen hiervan een overzicht te geven. Men zou in dit verband kunnen spreken over de scheppende fantasie van de structuurverbeteraars, die namelijk niet minder rijk aan invallen zijn dan hun collega's wier taak het is het markt- en prijsbeleid doelmatig te realiseren. In Nederland zien wij dat het structuurbeleid, zoals zich dat realiseert via ruilverkavelingen en streekverbeteringsplannen, een groei te zien geeft van meer incidentele maatregelen naar all-round verbeteringsplannen. De ruilverkaveling, die begonnen is met het samenvoegen van verspreid liggende kavels is langzamerhand via het stadium waarin bovendien grote aandacht werd besteed aan de ontsluiting en waterbeheersing, uitgegroeid tot de ruilverkaveling-"moderne stijl", zoals wij die op het ogenblik kennen. Bij deze laatste vorm wordt ook aandacht besteed aan grondverbetering, krotopruiming, verplaatsing van gebouwen, vergroting van bedrijven en het aanleggen van openbare nutsvoorzieningen.

De voorlichtingsactiviteiten zijn uitgegroeid van de incidentele technische voorlichting aan bepaalde boeren - meestal de betere - naar een streekverbeteringsplan waarin naast de technisch-economische voorlichting ook aandacht wordt besteed aan de agrarisch-sociale en de huishoudelijke voorlichting en dan aan alle agrarische inwoners van het betrokken gebied. En hierbij dient men bovendien te bedenken dat het woord voorlichting een reeks van activiteiten inhoudt, die eigenlijk niet meer door het woord voorlichting wordt gedekt. Zowel het woord ruilverkaveling als het woord voorlichting is kennelijk uit zijn jasje gegroeid en beide hebben zich ontwikkeld tot agrarische ontwikkelingsplannen waarbij bij de een de nadruk valt op de produktieomstandigheden, bij de andere op het produktieplan, de bedrijfsvoering en de outillage van de bedrijven.

Evenals de economische geeft ook de agrarische structuur van gebied tot gebied grote verschillen te zien. Het zal duidelijk zijn dat ieder agrarisch plan tot verbetering van een streek, of het nu een ruilverkaveling of een streekverbeteringsplan betreft, met deze verschillen in de agrarische en in de economische structuur van het gebied rekening moet houden. Het streekverbeteringsplan doet dat door een onderscheiding in drie soorten gebieden:

1. gebieden waar onder de bestaande produktieomstandigheden de bedrijfsvoering aanzienlijk kan worden verbeterd;
2. gebieden waar zonder verbetering van de agrarische structuur de bedrijfsvoering slechts een bescheiden verbetering kan ondergaan;
3. gebieden waar behalve de agrarische structuur ook de economische structuur ongunstig is.

Het Meerjarenplan voor ruilverkaveling wijst er nadrukkelijk op, dat gebieden met veel kleine bedrijven en een dichte arbeidsbezetting voorshands op een andere wijze moeten worden aangepakt dan gebieden waar deze knelpunten niet voorkomen. Ook wijst dit

meerjarenplan erop, dat in gebieden waar alleen de verkaveling slecht is en de overige elementen van de agrarische structuur behoorlijk zijn, wellicht met een administratieve ruilverkaveling kan worden volstaan. Schort het alleen aan een goede ontsluiting of waterbeheersing, dan kunnen deze verbeteringen wellicht buiten het kader van een ruilverkaveling worden uitgevoerd.

De agrarische ontwikkelingsplannen - als wij deze naam mogen gebruiken voor de ruilverkavelingen en de streekverbeteringsplannen gezamenlijk - worden dus steeds meer afgestemd op de gedifferentieerde agrarische structuur, die Nederland te zien geeft en op de verschillen in economische structuur, die de diverse gebieden vertonen. Het kan niet genoeg worden beklemtoond, dat deze ontwikkeling van het grootste belang is. Het zal immers duidelijk zijn dat ruilverkaveling in een gebied met veel kleine bedrijven en een te dichte arbeidsbezetting weinig zin heeft als de mogelijkheden tot sanering van de kleine bedrijven te gering zijn en de werkgelegenheid in het gebied of in de omgeving onvoldoende is. Men kan dan inderdaad beter eerst alle aandacht en energie besteden aan de twee genoemde vraagstukken, om pas in een later stadium de ruilverkaveling in uitvoering te nemen. Deze ontwikkeling houdt tevens in dat in gebieden waar de agrarische structuur slecht, de economische eenzijdig en de infrastructuur onvoldoende is, de agrarische instellingen nauw samen moeten werken met de instellingen die de economische structuur kunnen verbreden en de uitrusting van het platteland verbeteren. In verschillende gebieden is deze samenwerking al tot stand gekomen, maar in andere gebieden is de aanpak nog te eenzijdig agrarisch.

De veranderingen die zich in de landbouw en op het platteland aan het voltrekken zijn, zoals afnemende werkgelegenheid in de landbouw, industrievestiging, ruilverkaveling, toenemende overgang naar niet-agrarische beroepen en verhoogde mobiliteit in de vorm van migratie en forensisme, hebben ook belangrijke sociale consequenties. Zij vragen van de bevolking een grote mate van aanpassing aan velerlei nieuwe verhoudingen.

In toenemende mate vestigt dit alles de aandacht op het probleem van de "leefbaarheid" van het platteland. De snel groeiende communicatie tussen platteland en stad als gevolg van de uitbreiding van het verkeer, migratie, forensisme, onderwijs, niet-agrarische beroepen, radio en televisie heeft bij de plattelander geleid tot moderne, d.i. stedelijke aspiraties: de stad is in velerlei opzicht tot norm voor het platteland geworden. De levensomstandigheden, waarin de plattelanders verkeren, zijn met dit moderne aspiratieniveau echter nog maar zelden in overeenstemming. De plattelander begint zich van deze discrepantie tussen zijn levens- en aspiratieniveau steeds meer bewust te worden.

Het beleid dient zich van deze en dergelijke sociale implicaties van agrarische structuurveranderingen bewust te zijn, mogelijke evenwichtsverstoringen tijdig te onderkennen, zo mogelijk te

voorkomen en in elk geval te mitigeren. Het is de taak van het agrarisch-sociologische onderzoek in deze sociale factoren inzicht te verschaffen en daardoor tevens de basis te leggen voor de vereiste maatschappelijke begeleiding. Voor dit laatste kent men in Nederland de "agrarisch-sociale voorlichting", die tot taak heeft de bevolking zich de eigen situatie bewust te doen worden, haar voor te lichten over de zich wijzigende omstandigheden en de daarmee gepaard gaande problemen, haar ontvankelijk te maken voor het zelf zoeken van bepaalde oplossingen, eventueel ook haar te verwijzen naar instellingen en organen die met de zorg voor bepaalde vraagstukken zijn belast.

LIJST VAN BIJLAGEN

1. Het arbeidsinkomen van de boer op bedrijven met verschillende oppervlakten (L.E.I.).

2. Enkele bedrijfsuitkomsten bij verschillende bedrijfsoppervlakten (C.B.S.).

3. Uitkomsten van staatslandbouwbedrijven.

4. Invloed van de bedrijfsgrootte op Friese weidebedrijven (boekjaar 1949/50).

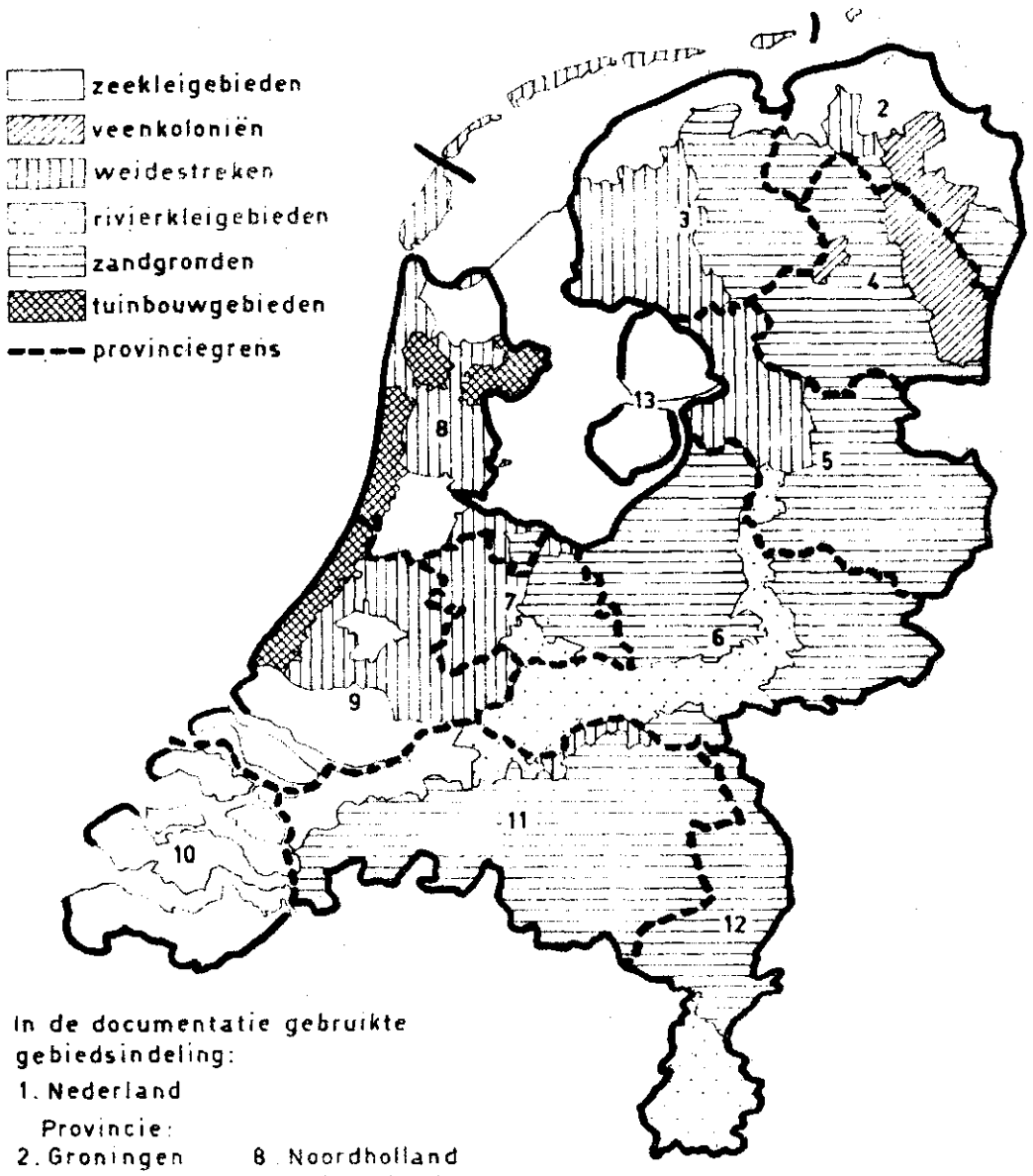
5. Bedrijfsoppervlakte en rentabiliteit op Friese weidebedrijven.

6. Arbeidsinkomen van de boer bij verschillende bedrijfsoppervlakten en bedrijfsuitrusting op een weidebedrijf.

7. Arbeidsinkomen van de boer bij verschillende bedrijfsoppervlakten en bedrijfsuitrusting op akkerbouwbedrijven in de IJselmeerpolders.

8. Literatuurlijst, behorend bij § 3 van hoofdstuk VI.

PROVINCIES EN GROEPEN VAN LANDBOUWGEBIEDEN

In de documentatie gebruikte gebiedsindeling:

1. Nederland

Provincie:

2. Groningen
3. Friesland
4. Drente
5. Overijsel
6. Gelderland
7. Utrecht
8. Noordholland
9. Zuidholland
10. Zeeland
11. Noordbrabant
12. Limburg
13. IJsselmeerpolders

Bijlage 1

HET ARBEIDSINKOMEN VAN DE BOER OP BEDRIJVEN MET VERSCHILLENDE OPPERVLAKTEN
(L.E.I.)

Bedrijfstype		Gemiddeld arbeidsinkomen van de boer per bedrijf in guldens		
		1956/57	1957/58	1958/59
Akkerbouwbedrijven				
Noordholland	15-25 ha	1650	7200	10200
	25-45 ha	1150	5300	12900
Weidebedrijven				
Friesland, kleigrond	10-15 ha	7850	9600	10250
	15-25 ha	9750	11350	12800
	25-35 ha	13200	14700	16300
Friesland, klei-op-veen	15-25 ha	8750	12000	12400
	25-35 ha	9850	15100	14200
Friesland, veengrond	4-10 ha	4650	6150	7300
	10-15 ha	7500	8600	8550
	15-25 ha	7900	11350	10750
	25-35 ha	10100	13150	14350
Gemengde bedrijven				
Friese Wouden	7-15 ha	5450	7050	7500
	15-25 ha	7700	8650	7600
	25-40 ha	7300	10600	8150
Noordbrabant	4- 7 ha	5650	6350	6450
	7-10 ha	5650	7750	7800
	10-15 ha	5700	7300	8350
	15-25 ha	5750	8700	10600

Bron: De gegevens zijn afkomstig van enige bij het L.E.I. in administratie zijnde landbouwbedrijven. Zie ook literatuurlijst, I-1.

Bijlage 2

ENKELE BEDRIJFSUITKOMSTEN BIJ VERSCHILLENDE BEDRIJFSOPPERVLAKTEN
(C.B.S.)

Bedrijfstype		Nettowinst 1)/ verlies per ha		Gezinsinkomen 2) per ha	
		1956 /57	1957 /58	1956 /57	1957 /58
Akkerbouwbedrijven (90% of meer bouwland):					
zeekleigebieden	4- 7 ha	-109	-218	948	1021
	7- 15 ha	- 67	110	511	624
	15- 30 ha	143	268	395	525
	30- 50 ha	168	240	295	387
	50-100 ha	264	257	333	337
Zeeland	7- 15 ha	-197	-	339	-
	15- 30 ha	40	206	283	505
	30- 50 ha	165	193	254	316
	50-100 ha	329	271	367	332
Weidebedrijven (90% of meer grasland):					
weidestreken en tuinbouwgebieden	4- 7 ha	-274	-272	738	858
	7- 15 ha	54	131	668	775
	15- 30 ha	130	212	508	622
	30- 50 ha	185	260	411	504
Friesland	4- 7 ha	-228	-346	797	735
	7- 15 ha	53	158	684	767
	15- 30 ha	166	217	497	571
	30- 50 ha	232	273	416	477

1) Nettowinst — Opbrengsten verminderd met de kosten inclusief het berekende loon voor de boer en zijn gezinsleden en exclusief de rente over het eigen kapitaal; in guldens.

2) Gezinsinkomen — Nettowinst + berekend loon voor de boer en zijn gezinsleden; in guldens.

Bron: C.B.S.-bedrijfsuitkomstenstatistiek. Zie ook literatuurlijst, I-2.

Bijlage 3

UITKOMSTEN VAN STAATSLANDBOUWBEDRIJVEN

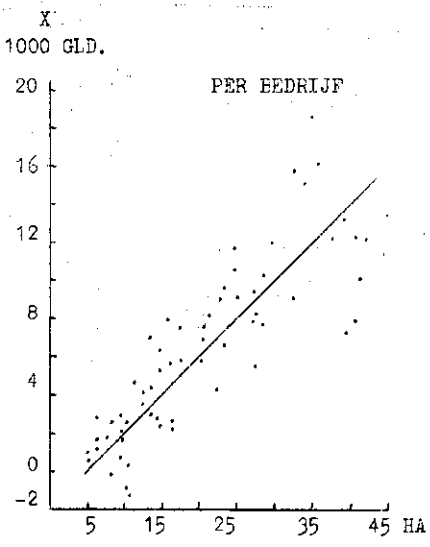
Bedrijfstype	Opbrengst per f.100,-kosten				Netto-overschot per f.100,-arbeidskosten			
	'51/52 - '52/53	1956 /57	1957 /58	1958 /59	'51/52 - '55/56	1956 /57	1957 /58	1958 /59
Wieringermeer								
Overwegend akkerbouw:								
10 ha	130	97	111	105	86	- 7	28	12
17 ha	135	100	122	112	106	- 1	64	32
35 ha	135	96	114	118	102	-13	42	52
Akkerbouw: 38-70 ha	149	106	112	126	146	19	35	88
Noordoostpolder								
Akkerbouw: 12 ha	125	79	94	119	69	-47	-14	53
24 ha	129	82	106	121	80	-53	16	62
30-36 ha	134	89	109	126	95	-30	27	79
42-72 ha	134	101	118	137	95	3	58	120

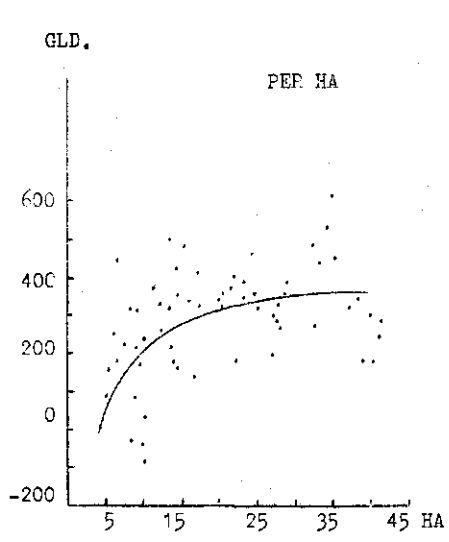
Bron: Statistisch overzicht van de bedrijfsresultaten van de bedrijven in eigen beheer in de Wieringermeer en Noordoostpolder. Zie ook literatuurlijst, I-3.

BIJLAGE 4

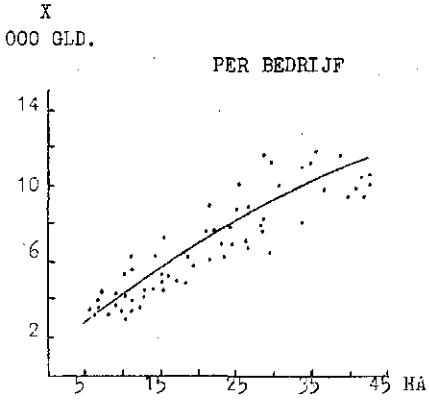
INVLOED VAN DE BEDRIJFSGROOTTE OP FRIESE WEIDEBEDRIJVEN
(BOEKJAAR 1949/50)

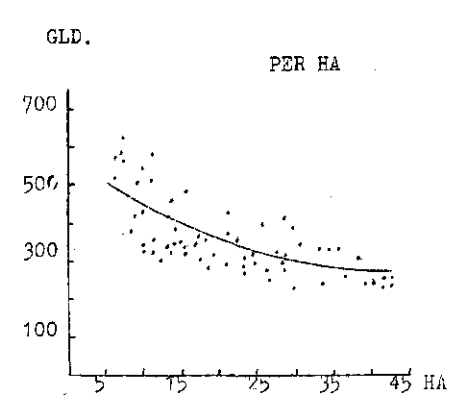
NETTO-OVERSCHOT

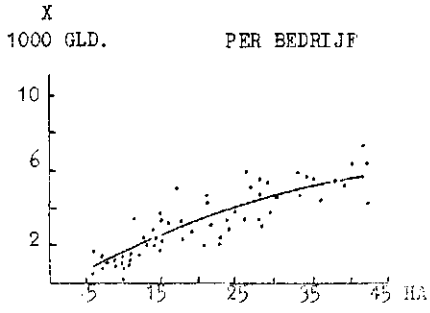

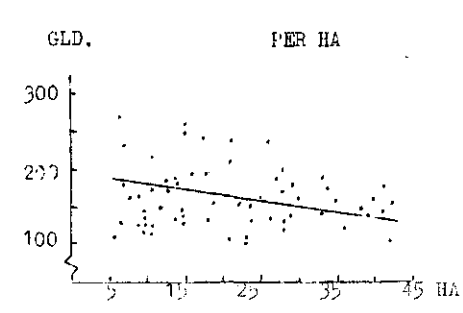

LOONKOSTEN

OVERIGE KOSTEN

BRON: RESULTATEN VAN EEN ONDERZOEK NAAR DE INVLOED VAN BEDRIJFSGROOTTE OP FRIESE WEIDEBEDRIJVEN.
ZIE OOK LITERATUURLIJST, II-4.

2592

Bijlage 5

BEDRIJFSOPPERVLAKTE EN RENTABILITEIT OP FRIESE WEIDEBEDRIJVEN

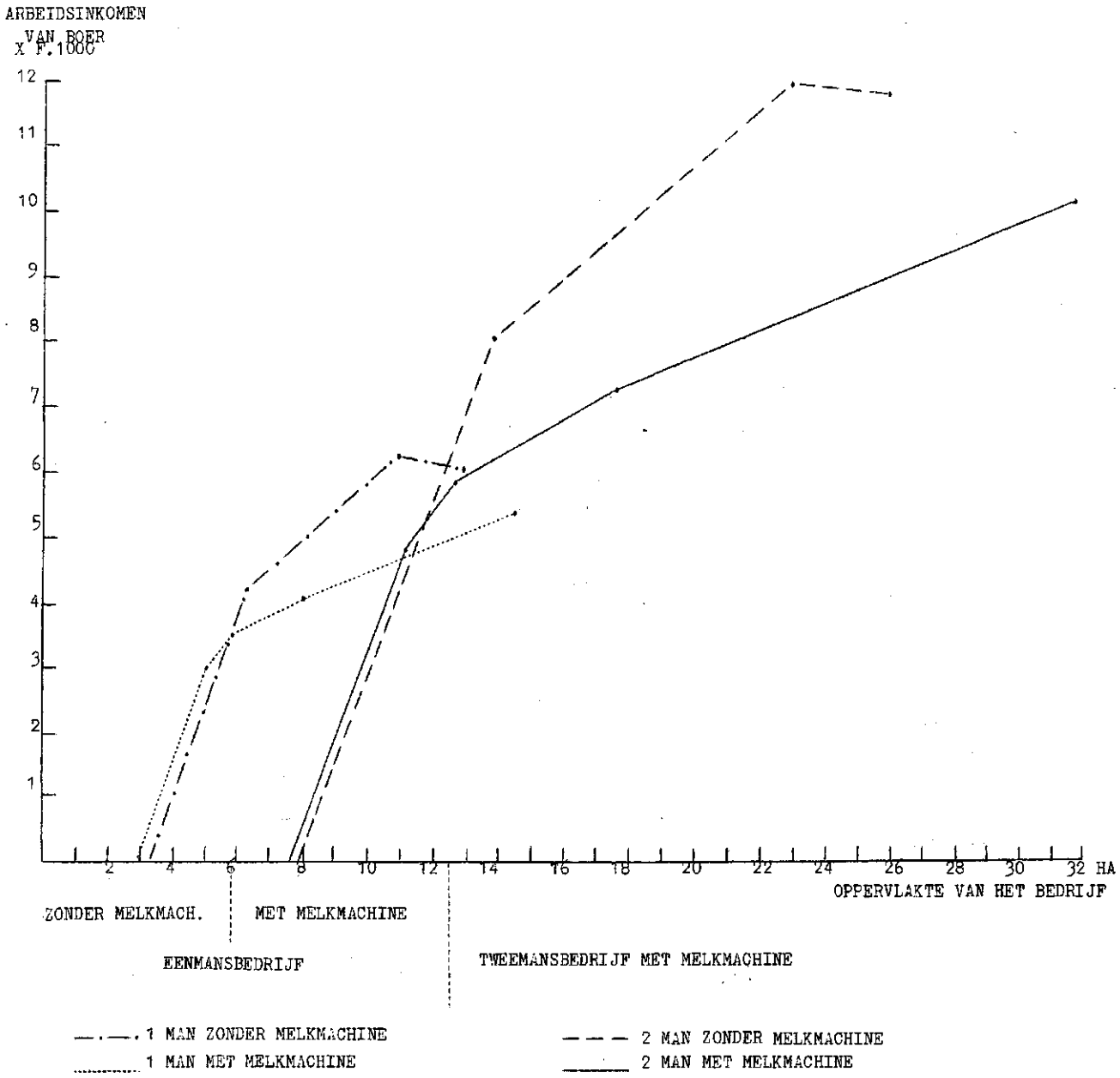
Component	Eenheid	Kwantiteit produktiemiddelen per 78 ha		
		eenmans-bedrijf	tweemans-bedrijf	driemans-bedrijf
1. Grond:				
a. areaal per bedrijf	1 ha	13	26	39
b. aantal bedrijven	1 bedrijf	6	3	2
c. totaal areaal	1 ha	78	78	78
2. Arbeid:				
a. boeren	1 v.a.k.[1)]	6	3	2
b. arbeiders	1 v.a.k.	-	3	4
c. totaal beschikbaar (a+b)	1 v.a.k.	6	6	6
d. totaal arbeidsverbruik	1 v.a.k.	7,32	6,66	6,44
3. Kapitaal:				
a. grond	f.1.000,-	195	195	195
b. bedrijfsgebouwen (nieuwwaarde)	f.1.000,-	240	195	180
c. werktuigen (nieuwwaarde)	f.1.000,-	64	43	36
d. levende have	f.1.000,-	84	84	84
e. totaal	f.1.000,-	583	517	495
4. Veebezetting:				
a. melkkoeien	1 g.v.e.[2)]	78	78	78
b. overig rundvee	1 g.v.e.	15,6	15,6	15,6
c. werkpaarden	1 g.v.e.	6	6	6
5. Toegevoegde waarde	f.1.000,-	65,0	69,3	70,8
6. Arbeidsinkomen	f.1.000,-	45,0	51,1	53,2

1) v.a.k. = volwaardige arbeidskracht.
2) g.v.e. = grootveeëenheid.

Bron: Uitkomsten van een onderzoek naar het verband tussen bedrijfsgrootte en rentabiliteit op Friese weidebedrijven. Zie ook literatuurlijst, II-11.

BIJLAGE 6

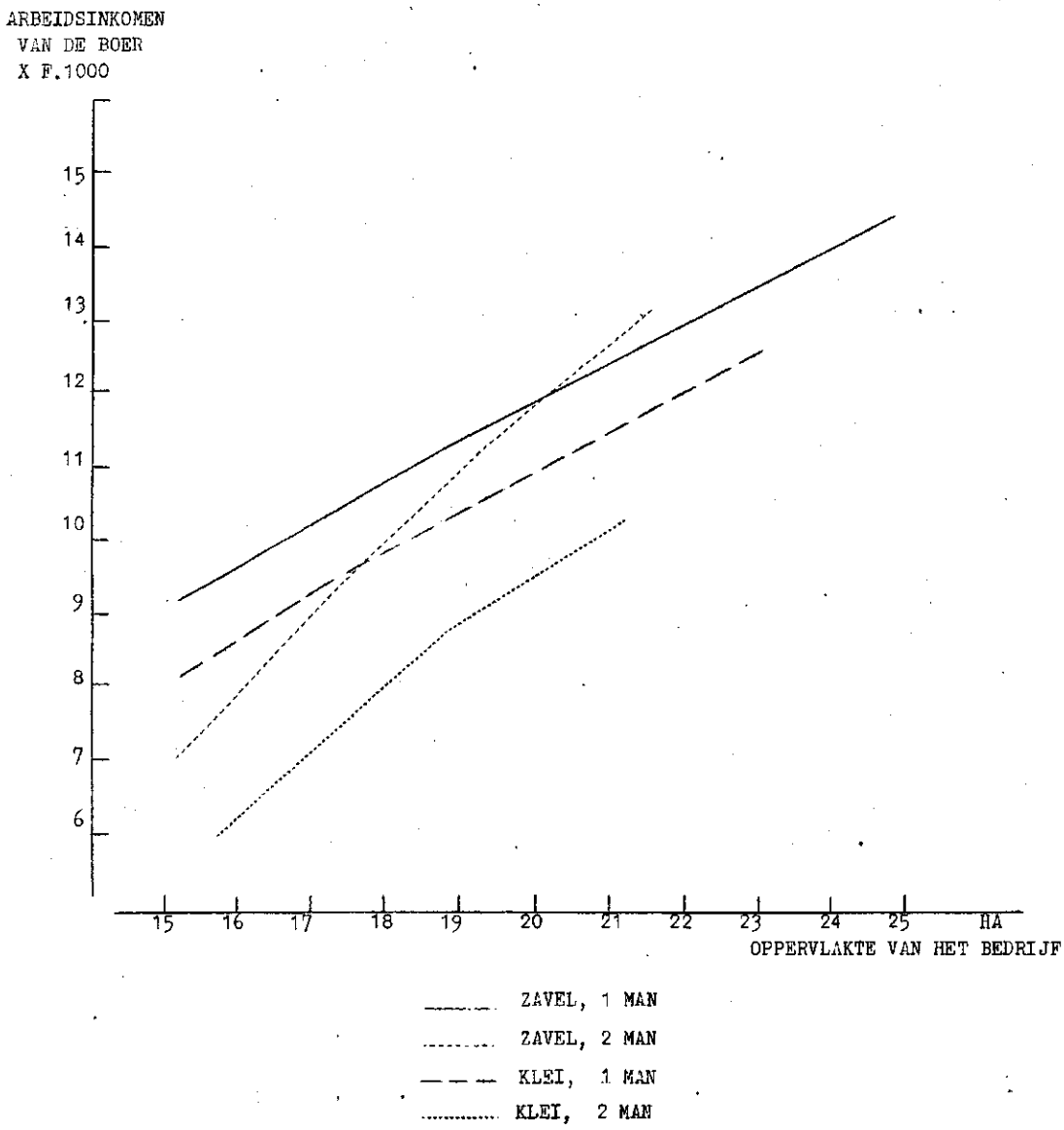
ARBEIDSINKOMEN VAN DE BOER BIJ VERSCHILLENDE BEDRIJFSOPPERVLAKTEN EN BEDRIJFSUITRUSTING OP EEN WEIDEBEDRIJF

BRON: ARBEIDSINKOMEN VAN DE BOER, OMVANG VAN DE ARBEIDSBEZETTING EN MECHANISATIE OP EEN WEIDEBEDRIJF BIJ VERSCHILLENDE BEDRIJFSOPPERVLAKTE, ONTLEEND AAN DE UITKOMSTEN VAN EEN LINEAIRE PROGRAMMERING VAN J.DE VEER, EC.DRS. ZIE OOK LITERATUURLIJST,III-11.

BIJLAGE 7

ARBEIDSINKOMEN VAN DE BOER BIJ VERSCHILLENDE BEDRIJFSOPPERVLAKTEN EN BEDRIJFSUITRUSTING OP AKKERBOUWBEDRIJVEN IN DE IJSELMEERPOLDERS

BRON: PROGNOSE VAN HET VERBAND TUSSEN ARBEIDSINKOMEN VAN DE BOER EN BEDRIJFSOPPERVLAKTE BIJ VERSCHILLENDE BEDRIJFSUITRUSTING EN GRONDSOORT OP AKKERBOUWBEDRIJVEN VAN 15-20 HA IN OOSTELIJK FLEVOLAND, ONTLEEND AAN EEN ONDERZOEK VAN IR.A.J.LOUWES EN J.DE VEER,EC.DRS. ZIE OOK LITERATUURLIJST, III-14.

2592

Bijlage 8

LITERATUURLIJST

I. STATISTISCHE OVERZICHTEN VAN BEDRIJFSUITKOMSTEN

1. Kuperus, J.A., Landbouw-Economisch Instituut:
"Statistisch overzicht van de uitkomsten van landbouwbedrijven".
's-Gravenhage. Jaarlijks sinds 1953.
10 tabellen, ± 35 blz.

2. Centraal Bureau voor de Statistiek:
"Statistiek van de bedrijfsuitkomsten in de landbouw".
Zeist. Uitgeversmaatschappij W. de Haan N.V.
Jaarlijks sinds 1951. 5 tabellen, ± 80 blz.

3. Louwes, Ir. A.J.:
"Statistisch overzicht van de bedrijfsresultaten der bedrijven in eigen beheer in de Wieringermeer en de Noordoostpolder", 1955/56 - 1957/58 en 1958/59, "Van zee tot land" No.'s 29 en 30.
N.V. Uitgeversmij. W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle. 1960.
4 tabellen, ± 70 blz.

II. STATISTISCHE ANALYSE VAN BOEKHOUDGEGEVENS

4. Dijkstra, Ir. H. en Winter A. de:
"Over de economie van het Friese weidebedrijf bij verschillende bedrijfsgrootte", "Bedrijfseconomische Mededeling No. 15", Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage, 1954, 35 blz.

5. Directie van de Landbouw:
"Onderzoekingen, waarnemingen en berekeningen betreffende het greidebedrijf in het ambtsgebied Z.W.-Friesland", hoofdstuk 1, § 4, blz. 28-33:
"Iets over de invloed van de bedrijfsgrootte op de winst per ha". 's-Gravenhage, 1950.

6. Hamming, Dr.ir. G.:
"Factoranalyse en kostprijsverschillen", Landbouw-Economisch Instituut: "Concept Methodenrapport No. 1", Landbouw-Economisch Instituut.
's-Gravenhage, 1957 (niet gepubliceerd).

7. Hamming, Dr.ir. G. en Liberg, A.H.J. ec.drs.:
"Aspecten van de bedrijfsvoering op gemengde bedrijven op zandgrond", Landbouw-Economisch Instituut, "Bedrijfseconomische Mededeling No. 31".
's-Gravenhage, 1960. 50 blz.

III. BEGROTINGEN EN LINEAIRE PROGRAMMERING

8. Kolhoop, Ir. K.C.:
"Beschouwingen over weidebedrijven van beperkte omvang op komgrond", Rapport No. 311, Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage, 1958.

9. Veldhuis, Ir. J.M.:
"Het vraagstuk van de gewenste bedrijfsgrootte". Bennekom, 1958.
"Landbouwkundig Tijdschrift" september en oktober 1958. blz. 671-676 en blz. 749-759. 12 blz.

10. Hoornsman, Ir. G.M. en Riemsdijk, ir. J.F. van:
"Onderzoek over de bedrijfsgrootte in de IJselmeerpolders", "Bedrijfseconomische Mededeling No. 16", Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage, 1954. 40 blz.

11. Riemsdijk, Dr.ir. J.F. van:
"Economische aspecten van het bedrijfsgroottevraagstuk als onderdeel van het structuurprobleem in de landbouw", "Rapport No. 354", Landbouw-Economisch Instituut. 's-Gravenhage, 1960. Proefschrift Landbouwhogeschool, Wageningen 1960, 205 blz.

12. Mol, Dr.ir. J.:
"Optimale bedrijfsstructuren en hun veranderingen bij variatie van bedrijfsoppervlakte en arbeidsverbruik", Bennekom 1959, "Landbouwkundig Tijdschrift", oktober 1959. blz. 585-600.

13. Veer, J. de, ec.drs.:
"Arbeidsbezetting en bedrijfsstructuur van het weidebedrijf", Bennekom 1959. "Landbouwkundig Tijdschrift", oktober 1959, blz. 607-617.

14. Louwes, Ir. A.J. en Veer, J. de, ec.drs.:
"De economische aspecten van akkerbouwbedrijven van 15-20 ha in de IJselmeerpolders". "Bedrijfseconomische Mededeling No. 36", Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage, 1960, 80 blz.